

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

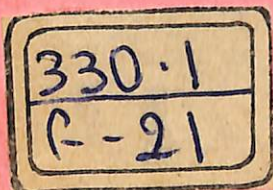
Adapt — remix, transform, and build upon the material

22.178

Р. и. п. и. г.

~~Курман Г. Г. и~~

~~С. Г. и Г. Г.~~

1906-
Р. и. п. и. г.

23.

Ե. Ն. ԲԵԹ

ՀԱՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ԵՒ ԱՂՔԱՏՆԵՐԸ

Թարգմանութիւն աստերկնից.

1906

Էլեւսուած սպարան «Հեթում» բնիւր.,
Մազաքիան փողոց (153),
ԹԻՖԼԻՍ

330.1
Բ-21

117

Handwritten numbers and scribbles: 330.1, F-21

Ա. Ն. ԲԱԹ

1002 5 SEP 2007
339
Fwp

Handwritten text on the left page, mostly illegible due to fading and water damage.

ՀԱՐՈՒՄՏՆԵՐԸ

ԵՒ ԱՂՔԱՏՆԵՐԸ

Handwritten signatures and scribbles in purple ink.

1906

Էլեկտրագրի սպարան «ՀԵՐԱԼԵՍ» ընկեր.,
Մաղաբեան փողոց (153).
ԹԻՖԼԻՍ

ՀԱՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ԵՒ ԱՂՔԱՏՆԵՐԸ

Եթէ մենք առժամանակ մոռանանք մեր անձնական վըշտերն ու հոգսերը և ուշադիր հայեացքով դիտենք մեզ շրջապատող կեանքը, ճրքան զարհուրելի ու առեղծուածային կերևայ նա մեզ հէնց առաջին անգամից: Ամեն տեղ մենք կը տեսնենք մի անհասկանալի հակասութիւն: Ոմանք աշխատելով ու արիւն-քրտինք թափելով ուժասպառ են լինում, միւսները ոչինչ չեն անում. ոմանք ճանճի նման սովից ու այլևայլ ցաւերից են մեռնում, իսկ միւսները ապրում են շքեղ պալատներում և ոսկէ ու արծաթէ ամաններից կերակուր ուտում: Ոմանք լալիս են ու տանջում, իսկ ուրիշները խնդում ու քէֆ անում: Խղճով դատելով մենք պիտի սպասէինք, որ հէնց նրանք լաւ կեանք վարէին, որոնք աշխատասէր ու խնայող են, — այդպիսի մարդկանց գործն էլ միշտ յաջող պիտի գնար: Այդպիսի մարդիկ տէր պիտի լինէին շքեղ պալատների, ուտէին արծաթէ և ոսկէ ամաններից, նրանց միջից անպակաս պիտի լինէր ուրախութիւնը: Մենք պիտի սպասէինք նաև, որ ծոյլ մարդիկ ձեռները ծալած նստէին և դառն արտասուէք թափէին. չէ՞ որ, երբ մէկը ոչինչ անել չէ կամենում, ծոյլ է և հարբեցող, ինքն է մեղաւոր, և ոչ մի ուրիշը: Այդպիսին իր արդար հատուցումն միայն կստանար:

Կարծես այդպէս էլ հէնց պէտք է լինէր և՛ աստուածային և՛ մարդկային օրէնքով:.. Բայց ինչ արած, որ բանը բոլորովին այդպէս չէ: Սովից ու ցրտից, արցունքներից ու ցաւերից ճանճի նման մեռնում և ամեն տեսակ հալածանքներ ու չարանքներ քաշում են հէնց այն մարդիկ, որոնք արիւն քըրտինք են թափում: Իսկ ով ոչինչ չէ անում, կեանքը նրա համար անընդհատ բարեկենդան է. նա գիտէ միայն շոպիլ ու վատնել, իսկ նրա փողին չափ ու սահման չկայ: Հապա ճրտեղ է արդարութիւնը: Եթէ դու բաղդ չես ունեցել հարուստի որդի լինելու, դու պիտի չարչարուես մինչև կեանքիդ վերջը և

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 6 марта 1906 г.

3600 - 84

հանգստութեան կարօտ մնաւ: Հագիւ դու լոյս աշխարհ ես գալիս, սևուճութիւնն ու ցաւը հետեւում են արդէն քեզ, ձեռքըդ ու սող կապում, սիրտդ ու միտքդ արիւնով լցնում և քարշ են տալիս քեզ աշխարհիս երեսին... Իրցուք, դու գիւղացու տղայ ես: Հէնց որ դու չորս տարեկան ես դառնում, ահա գրում ես արդէն քո ուսերի վրայ ծանր լուծք. դու ուզում ես վազվզել ու խաղալ, բայց քո ձեռքը ճիպոտ են տալիս և սաղեր արածացնելու քշում: Դու քիչ մեծանում ես՝ ահա քեզ խողեր են յանձնում պահելու. այնուհետև հորթեր, և այլն: Սակայն այդ բոլորը դեռ ոչինչ: Այդ բոլոր աստիճանները անցնում ես դու խաղալով:— Բայց ահա գալիս են սև ու դառն օրերը: Դու 8 տարեկան հասակումն ես: Եկաւ ձմեռը: Ով հարուստ է, նա ուղարկում է իր դաւակներին ուսումնարան: Դու էլ կ'ուզէիր ուսումնարան գնալ, նրանց հետ միասին խաղալ ու վազվզել: Բայց այդ բոլորը քեզ համար երազ է միայն: Հօրդ ցանքսը վատ է եղել, հարկերի և սպառելիքների մէջ մինչև վիզը խրուած է, վճարելու «բօռ գբօջ» չունի, իսկ հացի կարօտ բերանները՝ շատ: Ինչպէս ձուկը սառուցին է դարկուում, այնպէս էլ քո հայրը՝ դէս ու դէն է ընկած՝ մի եւք է փնտրում: Նա լսում է մի օր, որ հարևան տղան լուցկու գործարան է բաց արել, բարեգործ է հանդիսացել փոքրերին աշխատանք տալով: Ինչ ասել կ'ուզէ, որ դու գործարան գնալ ամենեին չէիր ցանկանալ: Բայց ինչ արած, հայրդ է տանում, պիտի գընաս: Նա խեղճը ինքը գիտէ, որ 12—14 ժամուայ օրական աշխատանքի համար քեզ կը տան միայն մի 10 կոպէկ. նա գիտէ, որ ծծումբի ու ֆօսֆօրի օդը քեզ կը մաշէ ու կը հիւանդացնէ գործարանում: Ծանր է նրա համար, բայց այնուամենայնիւ նա ի նկատի ունի քո 10 կոպէկը, որ պէտք է նրան սպրուտի համար:

Եթէ բողբոջ բերեց, և դեռ երեխայ ժամանակդ մի հիւանդութիւն կեանքդ չխլեց կամ գործարանի որևէ մեքենայ վիզդ չըկտրեց և մի կերպ դու լաւ-վատ 18 տարեկան դարձար, այն ժամանակ դու ինքդ պիտի մտածես քո վիճակի վրայ: Լուցկու գործարանից քեզ դուրս կը շարտեն, որովհետև փոքրերն էլ այնտեղ կարող են աշխատել, — քեզպէսներին պահել հաշիւ չըկայ, քանի որ դու խօս օրական 10 կոպէկով չէիր աշ-

խատի այլևս: Գիւղ գնալ և հօրդ մօտ մնալ նոյնպէս չի լինի: Դուք մի փոքրիկ հողաբաժին ունիք, իսկ վճարելիք՝ շատ: Դու պէտք է պանդխտութեան գնաս և դուրսը աշխատանք որոնես, այլապէս քո ընտանիքը ծայրը ծայրին չի կարող հասցնել: Գալիս ես դու քաղաք և մտնում, դիցուք, չլի գործարան: Տարօրինակ մի զգացմունք է տիրում սրտիդ, երբ առաջին անգամ կանգնում ես մեքենայի «դազգեանի» առաջ.— ծանր է այնտեղ աշխատել: Աչքդ միշտ չորս պիտի անես, թէ չէ կամ մանածը կըլթնչկես կամ ձեռքդ կընկնի մեքենայի տակ: Բայց ահա կամաց-կամաց դու ընտելացար այդ գործին. աշխատեցիր երկու-երեք տարի, գուցէ և աւելի—և սովորեցար դու այդ գործը այնքան, որ քեզանից մի լաւ շուկահ կուրս եկաւ: Դու սպրում ես մի կերպ եօլա գնալով, հաւատացած ես, որ միշտ մի կտոր հաց կուենես ուտելու.— բայց ահա յանկարծ մի դժբաղդութիւն, մի սովորական դժբաղդութիւն: Գործարանատէրը յայտնում է, որ ստիպուած է բանուորների կէսը բաց թողնել, որովհետև չլի պահանջ չըկայ և գործարանը մնաս է բերում: Ահա այնպէս քեզ քո ընկերներին հետ փողոց են շարտում: Դուք կը դիմէք մի ուրիշ չլի գործարանատիրոջ, իսկ նա ձեզ կը պատասխանէ. «Ներեցէք, պարոններ, հազիւ հազ կարողացայ իմ սեփական բանուորներից գլուխ ազատել, նոյնիսկ ստիպուած էի դիմել ոստիկանութեան»: Եւ այսպէս՝ քո շուկահութիւնը քեզ էլ չի օգնում. դու նմանում ես ջրից ցամաք շարտուած ձկան: Քեզ ասում են՝ քո կարիքը չունենք,— սրծաւ-գնաց:

Բայց չէ՞ որ ուտել է հարկաւոր, խմել է հարկաւոր: Ծարահատեալ մտնում ես մի ուրիշ գործարան,— ուր որ ընդունում են: Իրցուք, քեզ վիճակուեց ընկնել չուգունի ձուլարանը: Միայն Աստուած գիտէ թէ որքան տառապանք ու դժոխային չարչարանք պիտի կրես դու, մինչև որ մի քիչ ընտելանաս նոր գործիդ և մոռանաս քո շուկահութիւնը: Հազիւ դու ընտելանում ես, և ահա քեզ նորից դուրս են շարտում. և դու նորից պիտի սովորես մի նոր գործ. ու այսպէս անվերջ, ամեն տեղ հալածուած,— դու ինքդ չըզիտես, ուր է քշում քեզ կեանքի հոսանքը, չըզիտես, որտեղից է գալիս դժբաղդութիւնը: Եւ կընայես դու չորս կողմդ, կսկիծն ու վիրաւորանքը

«կըլցնեն սիրտդ»: Չէ՞ որ դու էլ մարդ ես, Աստու կերպարնք ունես,—այնինչ սեփական կամքի ոյժ քո մէջ այնքան կայ, որքան մի տաշեղի մէջ, որին թեթև ալիքն անգամ դէս ու դէն է գցում: Եւ այսպէս չար բաղդը դուրս շարտելով տրորում-ջախ-ջախում է քեզ և ի վերջոյ մի որ և է սալայանտակի վրայ կամ պատի տակ է գցում քո կտորտանքները: «Շանսատակ եղիր», կարծես ուզում է նա ասել դրանով...

Ո՞րն է այն բաղդը, որն է այն մութ գորութիւնը, որ այնքան դաժան կերպով իշխում է մարդկանց վրայ, ասես տաշեղներ ճման խաղում է նրանց հետ և զրկում նրանց իրանց կամքից: Մեծ է այդ գորութիւնը: Ահա ինչ ասաց նրա մասին չնեկրասովը. «Աշխարհումս կայ մի թագաւոր, անողորմ է այդ թագաւորը, սն՝վ է նրա անունը»:

Ահա թէ որն է այդ հզօր ոյժը: Սուբի է, որ մարդկանց տէրն ու տիրականն է: Բայց սովը սարսափելի չէր լինի, եթէ չըլինէին մարդկային այն դաժան կարգերը, որոնք այնպիսի զարհուրելի ոյժ են տալիս նրան: Մեր ամբողջ ցաւը հասարակական կարգերից է բղխում. ինչու միքանիսը լաւ են ապրում, շատերը — վատ. ինչու միքանիսը փարթամութեան ու զեղխութեան մէջ են լողում, շատերը մի կտոր հաց անգամ չունեն ուտելու:

Խիստ երկար տանջուեց մարդկային միտքը, մինչի որ գտաւ այդ խնդրի լուծումը, մինչև որ իմացաւ, որտեղ է հասարակական կարգերի արգարութիւնը և անարգարութիւնը: Ահա հէնց արգարութեան և անարգարութեան մասին է, որ մենք ուզում ենք այտտեղ խօսել. եթէ մեզ յաջողուի պարզել այդ հարցը, այն ժամանակ գուցէ և հեշտ լինի օգնութեան գա մարդկային թշուառութեան...

I

ԱՇԽԱՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆ. ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄ. ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ. ԱՊՐԱՆՔ:

Ներկայ կարգերի էութիւնը աւելի հեշտ հասկանալու համար, ես կըսկսեմ մի քիչ հետուից: Եթէ մենք ուզում ենք որ

և է մէկին լաւ ճանաչել, նախ և առաջ մենք ծանօթանում ենք նրա անցեալի հետ: Իսկ երբ մեր առաջն է դրուած նրա անցեալը, մեզ համար դժուար չէ, մանրակրկիտ քննութեան ենթարկելով նրա կեանքը, ասել ի՞նչ մարդ է նա: Նոյնը կարելի է ասել և ամբողջ մարդկութեան մասին: Եթէ մենք իմանանք, ի՞նչպէս է նա ապրել հին ժամանակներից սկսած, ի՞նչպէս է նա հասել իր ներկայ դրութեան,—մեզ համար շատ բան կը պարզուի:

Շատ հին ժամանակներում ամբողջ մարդկութիւնը ապրում էր այնպէս, ինչպէս կիսամերկ վայրենիները ապրում են այժմ անտառների ու այրերի մէջ՝ զուրկ գիւղերից ու քաղաքներից, ճանապարհներից ու կամուրջներից: Ողորմելի արարած է այդ վայրենին. Փոքր ոյժի տէր, նա բնութիւնից ոչ մի զէնք չէ ստացել: Զանազան յարձակումներից պաշտպանուելու համար բնութիւնը եղին եղջիւրներ է տուել, գայլին սուր առամներ, առիւծին՝ ամուր ճանկեր: Իսկ վայրենու զէնքը որն է: Միայն՝ ծայրը սրած մի փայտ: Բայց չէ՞ որ վայրենին էլ է ուզում ապրել, չէ՞ որ նա էլ պէտք է կերակուր ճարէ, և, որ գլխաւորն է, իր կաշին թշնամի-զազաններից պաշտպանի: Պարզ է, որ այն ժամանակ, երբ առիւծը կամ արջը ամեն օր ձեռք են գցում ճաշի համար կամ եղ կամ եղջիւրու, վայրենին ստիպուած է ամեն տեսակ անպէտք բաներով կերակրուել: Իսկ ինչ վերաբերում է թշնամիներին, պէտք է ասել, որ վայրենուց ուժեղ ամեն մի զազան՝ իր քէֆն ուզածի չափ վիրաւորում է նրան և նոյն իսկ չի քաշում նրան իր կերակուրը դարձնել: Մեր թշուառ վայրենին միայն լալիս ու հառաչում է այդօրինակ կարգերից, Ո՞ւմից նա օգնութիւն և պաշտպանութիւն հայցէ, եթէ ոչ իր նման թշուառ վայրենիներից: Եւ ահա կամաց-կամաց մեր վայրենիները սկսում են հաւաքուել. նրանք զգում են իրանց աւելի արտոտ: Առաջին անգամից նրանց յաջողուեց սպանել մի մեծ եղջիւրու, որին նրանք մի ամբողջ օր էին ուտում: Իսկ երբ արջը իր քիթը նրանց մօտ կոխեց,—նրանք վրայ պրծան միասին և մի լաւ դաս տուին նրան նրա նախկին մեղքերի համար: Եթէ վայրենիները չը միանանային և առաջուայ պէս առանձին-առանձին ապրելու լինէին,

այն ժամանակ ոչ-որ եղջերուի միտն անգամ չէր տեսնի, ինչպէս իր աղանջները, և գուցէ շատերն էլ արջի բերանն ընկնէին նախաձաշի համար: Իսկ այժմ ամեն մէկը եղջերուի միտ էլ կերաւ, արջից էլ իր վրէժը առաւ: Մեր վայրենիները այս բանը իրանց միտքն են պահում. նրանք գլխի են ընկում, որ միասին գործելը շատ աւելի ձեռնտու է, կարելի է խոշոր կենդանիներ էլ որսալ, գայլերին ու արջերին էլ այնպէս վախեցնել, որ նրանք երբէք չը մոռանան մարդու ոյժը: Բաւական է միայն, որ միասին ապրելու և գործելու օգտակարութեան միտքը մտնի վայրենիների գլուխը.—նրանք այլևս միմիանցից պոկ չեն գայ նախկին անօգնական առանձին կեանքը վարելու համար: Եւ այսպէս մենք տեսնում ենք, որ ընկերովի ապրելու պատճառն է կարիքը և անօգնականութիւնը: Ոյժերի այնպիսի միացումը, երբ մարդիկ ընկերանում են կերակուր ձարելու և թշնամիներից պաշտպանուելու նպատակով, կոչւում է աշխատակցութիւն: Աշխատակցութեան ամբողջ ձեռնառութիւնը և անհրաժեշտութիւնը ցոյց տալու համար ես կը բերեմ հետեւեալ օրինակը: Դիցուք պէտք է մի տեղից մի ուրիշ տեղ փոխադրել 10 հատ 20 փթաւնոց երկաթէ ձողեր: Այդ գործը գլուխ բերելու համար յանձն են տոնում 10 մարդ: Եթէ նըրանցից ամեն մէկը ուզէ մի մի հատ մենակ տեղափոխել, նա չը պիտի կարողանայ տեղից անգամ շարժել, եթէ նոյնիսկ հարիւր տարի չարչարէ: Իսկ եթէ բոլոր տասն էլ իրանց ոյժերը միացնեն, նրանք կը վերցնեն առանց դժուարութեան նախ մէկը, յետոյ երկրորդը, երրորդը և այլն: Այժմ մենք կարող ենք ասել, որ կարիքն ու անօգնականութիւնը միացնում են մարդկանց եւ սխալում միասին աշխատել եւ ապրել համայնական, հասարակական կեանքով:

Իւրաքանչիւր համայնք իր կողմից պէտք է հոգ տանի իր ապահովութեան և գոյութեան միջոցների մասին, եթէ նա ի հարկէ կորչել չի ուզում: Օգտուելով մարդկային մտքի և գիտութեան առաջադիմութիւնից, ամեն մի համայնք աշխատում է բարեօքել իր կեանքը ըստ կարելոյն, —նա վարում է, ցանցում է, անասուններ է պահում, հաւաքում է բերքը և այլն: Բայց աշխարհից երեսին բոլոր տեղերն էլ միատեսակ յատկու-

թիւններ չունեն, ուստի և բոլոր համայնքները չեն կարող միևնոյն աշխատանքով պարապել: Մի համայնքի ձեռքը սե հող ընկնի՝ նա շատ ցորեն կըցանի. մի ուրիշի ձեռքը արօտատեղի ընկնի՝ նա գլխաւորապէս անասնապահութեան վրայ ուշք կը դարձնէ: Երրորդին վիճակուի ճահճային մի տեղ՝ թէև հացը այստեղ լաւ չի բանի, սակայն ճահճի մէջ երկաթի հանք կայ, —և անա համայնքը դարբնութեամբ է պարապում: Մի խօսքով իւրաքանչիւր համայնք ձգտում է գտնել մի այնպիսի գործ, որը նրան ամենից շատ է ձեռնտու: Նայենք այժմ, թէ ի՞նչ է դուրս գալիս սրանից: Մի համայնք, դիցուք, շատ հաց ունի, էսկ կացին և առհասարակ երկաթեղէն չունի. իսկ մի ուրիշը երկաթեղէն շատ ունի, իսկ հաց՝ քիչ: Ի՞նչ անել: Բանից դուրս է գալիս, որ թէ մէկի և թէ միւսի դրութիւնն էլ վատ է: Եւ անա զանազան համայնքների անդամները պատահմամբ կամ հարց ու փորձով միմիանց գտնում են: Մի քանիսը յայտնում են, որ իրենք ունեն առատ ցորեն, մինչ երկաթի գործիքներ պակասում են նրանց. այնինչ միւսներն էլ ասում են, թէ երկաթ ինչքան ուզես ունեն, իսկ հացը պակասում է: Պարզ է, որ ինքքն ըստ ինքեան նրանց մէջ կայանում է փոխանակութիւն: Նրանք փոխանակում են իրանց ունեցած բարիքը և այգպիսով երկու համայնքում էլ համ հաց, համ երկաթեղէն է լինում բաւականաչափ: Մի անգամ արդէն իրար հետ ծանօթանալով յետոյ նրանք հետեւեալ տարիները շարունակում են նոյնպէս փոխանակել իրանց աշխատածը, կամ ինչպէս ասում են գիտական լեզուով, նրանք փոխանակում են իրանց արդիւնքներ:

Երբ գործը բաւական կարգի է ընկնում, մեր դարբնները սկսում են այսպէս մտածել. «Մեր ճահճուտը հացի համար անբերրի մի տեղ է, իզուր ենք մենք մեր ժամանակը կորցնում այդ գործի համար. արի՞ք երկրագործութիւնը բոլորովին թողնենք և զբաղուենք միմիայն դարբնութեամբ: Ինչ-որ կպատրաստենք՝ հարեանների հետ հացով և ուրիշ անհրաժեշտ առարկաներով կըփոխանակենք: Մեզ՝ երկու համայնքների համար էլ անհրաժեշտ է ունենալ թէ հաց և թէ երկաթեղէն»: Եւ անա այսպէս են անում. մի համայնք պարապում է միմիայն դարբնութեամբ, իսկ միւսը միմիայն երկրագործութեամբ, և

վերջը իրար հետ փոխանակում են սեփական արդիւնքները, այսպիսով նրանք բաժանում են իրար մէջ աշխատանքը, նըրանք իրագործում են աշխատանքի բաժանումը: Որովհետև ամեն մի համայնք ձգտում է պարապել միայն այն գործով, որը նրան ամենից աւելի ձեռնտու է, ուստի և շատ համայնքների միջև առաջանում է աշխատանքի բաժանումը, և այնուհետև աղիւնքների փոխանակութիւնը: Բացի դրանից աշխատանքի բաժանումը առաջանում է և համայնքի ներքին կեանքում: Մէկը, դիցուք, սարսափելի ոյժի տէր է և կարող է ծառերը իրանց արմատով դուրս քաշել: Ի՞նչ ասել կուզի, որ նա դաշտի լաւ աշխատաւոր է. բայց ստիպիր նրան կօշիկներ կարել, և նա այնպիսի կօշիկներ կըկարէ, որ «եքես ելնելու բան» չի լինի: Իսկ մի ուրիշը, որ գերանդին անգամ՝ հազիւ է վեր բարձրացնում, կօշիկներ կարելու վարպետ է: Երկուսն էլ անշուշտ և՛ հացի և՛ կօշիկների կարիք ունեն: Բայց որպէս զի հողագործը իզուր տեղը չը չորչարուի մախաթի, իսկ կօշկակարը՝ գերանդու վրայ, նրանցից իւրաքանչիւրը միայն մի գործ է կատարում, — հողագործը հացահատիկներ է ցանում, իսկ կօշկակարը կօշիկներ է կարում. և վերջը երկուսն էլ փոխանակում են իրանց արդիւնքները: Այսպիսով նրանք բաժանում են իրար մէջ աշխատանքը: Եւ որովհետև առհասարակ իւրաքանչիւր մարդ աւելի մեծ յօժարութեամբ այնպիսի գործի է կըպչում, որը նրա սրտին մօտ է ու բնութեանը համապատասխան, — ուստի համայնքի մէջ էլ անպատճառ առաջ է գալիս աշխատանքի բաժանումը: Եթէ համայնքում 30 մարդ կայ, — նրանցից, դիցուք, 17-ը վարուցանքով կըպարապի, 2-ը՝ կօշկակարութեամբ, 3-ը՝ դերձակութեամբ, 2-ը՝ դարբնութեամբ, 5-ը՝ հիւսնութեամբ, 1-ը՝ վառարաններ շինելով: Նրանցից ամեն մէկը կատարում է միմիայն մի գործ, իսկ բոլորը միասին նրանք պատրաստում են այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ է համայնքի գոյութեան համար, — հաց, կօշիկներ և այլն: Համայնքի բոլոր անդամները աշխատակցում են, աշխատանքը բաժանած է, — իւրաքանչիւրը մի գործ կատարելիս, լաւ գիտէ, որ «եթէ երկու նապաստակների յետևից ընկնես, ոչ մէկն էլ չես բռնի»: Աշխատանքի բաժանման ձեռնտու լինելը կարելի է տեսնել

հետևեալ օրինակից: Լաւ կօշկակարը մի գոյգ կօշիկը երկու օրում կըկարէ. իսկ եթէ դարբինը իր գործը վայր գցեց և ուրեց կօշիկներ կարել, — նրան երկու շաբաթն էլ հերիք չի անի: Նոյնը կը լինի և այն ժամանակ, երբ կօշկակարը ուզի դարբնութիւն անել: Մի խօսքով, աշխատանքի բաժանման ժամանակ իւրաքանչիւր մարդ, որ ընտրել է գործի մի մասը, սովորում է այդ մասը և աշխատում է աւելի լաւ ու արագ, քան եթէ նա իր ձեռքում տասը գործ ունենար:]

[Աշխատանքի բաժանումը դարձնում է աշխատանքը աւելի դիւրին և արդիւնաւէտ կամ, ինչպէս ասում են, աւելացնում է աշխատանքի աղիւնքութիւնը:]

Որովհետև աշխատանքի բաժանման ժամանակ ամեն մի մարդ արտադրում է իրան հարկաւոր արդիւնքներից մէկը միայն, ինքն ըստ ինքեան պարզ է, որ նա պէտք է իր արդիւնքները փոխանակէ այնպիսի արդիւնքով, որ նրա մօտ չը կայ: Օրինակ, կօշկակարը, որ արտադրում է միայն կօշիկներ, պէտք է նրանց փոխանակի հացի, աղի, շորերի հետ: Նոյնպէս պիտի վարեն բոլոր արտադրողները (արդիւնաբերողները): Այսպիսով աշխատանքի բաժանման ղէպքում պէտք է անպատճառ գոյութիւն ունենայ արդիւնքների փոխանակութիւնը:

Իւրաքանչիւր արդիւնաբերող իր սեփական անձի համար արտադրում է իր արդիւնքի մի փոքրիկ քանակութիւնը: Կօշկակարը, որ 150 գոյգ կօշիկ է կարում մի տարուայ ընթացքում, պահում է իր համար, դիցուք, երկու գոյգ: Մնացած 148 գոյգը նա արտադրում է ուրիշ անհրաժեշտ արդիւնքներով փոխանակելու համար: Այդ 148 գոյգը, որ ծառայում է ոչ սեփական գործածութեան, այլ ծախելու կամ փոխանակելու համար, տարւած է կոչւում:

Իուրս է գալիս, որ աշխատանքի բաժանումը անհրաժեշտ է դարձնում փոխանակութիւնը և ստիպում է մարդկանց արտադրել առարկաներ փոխանակութեան (կամ ծախու) համար, այսինքն արտադրել ապրանքներ:]

Եթէ մտաբերենք այս հատուածի մէջ մեր բոլոր առածները, մենք կը գտնք այն եզրակացութեան, որ կարիքն ու անօգնականութիւնն է, որ ստիպում են մարդկանց միմեկին, կազ-

մել հասարակութիւններ և դիմել աշխատակցութեան: Այնուհետև տեղական պայմանների և առանձին մարդկանց ոյժերի ու ընդունակութիւնների տարբերութիւնը առաջ է բերում աշխատակցութեան մէջ աշխատանքի բաժանումը, ինչպէս առանձին համայնքների, այնպէս էլ միևնոյն համայնքի անդամների միջև: Աշխատանքի բաժանումը իր կողմից առաջ է բերում արդիւնքների փոխանակութիւնը և արդիւնքների արտադրութիւնը փոխանակութեան համար, այսինքն ապրանքների արտադրութիւնը:

II

ԱՊՐԱՆՔՆԵՐԻ ԱՐԺԷՔԸ

Մենք արդէն գիտենք, որ աշխատանքի բաժանումը առաջ է բերում անսպասուած ապրանքների փոխանակութիւնը: Այժմ հարց է ծագում, ինչպէս իմանալ թէ որքան ապրանք պէտք է տալ մի ուրիշ ապրանք ձեռք բերելու համար:

Վերջինք սկզբում դիտմամբ ամենապարզ օրինակը: Կօշկակարը ուզում է փոխել մի զոյգ կօշիկներ ջուլհակի քաթանի հետ: Ո՞րքան քաթան պիտի ստանայ նա իր կօշիկների փոխարէն: Ի հարկէ, կօշկակարը կ'աշխատի, որքան կարելի է շատ քաթան ստանայ, իսկ ջուլհակը՝ որքան կարելի է քիչ տայ կօշիկների համար: Ի՞նչ պայմաններով նրանք կարող են համաձայնութեան գալ: Եթէ կօշկակարը ուզէ իր կօշիկների փոխարէն խիստ շատ քաթան, դիցուք 40 արշին ստանալ, — ջուլհակը անսպասուած պիտի ասէ նրան. «Ինչ խելօք ես. կօշիկներդ երկու օրում ես կարել, իսկ ինձանից 40 արշին քաթան ես ուզում: Չես հասկանում խելօք, որ քաթանի վրայ 4 օր եմ ես աշխատել»: Եթէ ընդհակառակը ջուլհակը միայն 10 արշին քաթան առաջարկում է կօշկակարին վերջինիս կօշիկի համար, կօշկակարը կ'ասէ նրան. «Ի՞նչ ուստայ մարդ ես. երկու ամբողջ օր ես աշխատել եմ մէջքս երկու տակ արած մի զոյգ կօշիկ վրայ, իսկ դու միայն մի օր ես աշխատել 10 արշին քա-

թան գործելու համար: Չէ, ախպէր, շատ կը լինի 10 արշին քաթանի տեղ մի զոյգ կօշիկ տալ, չէ, համարժէք չեն»: Բայց որովհետև քաթանը կօշկակարին խիստ պէտք է վարտիկի համար, իսկ ջուլհակը վաղուց արդէն ոտաբոբիկ է ման գալիս, — պէտք մի կերպ ետլայ գնալ: Եւ ասա ջուլհակը ասում է կօշկակարին. «Լսիր, սիրելիս, դու քո կօշիկները երկու օրում կարեցիր. շատ բարի. ուրեմն ինձանից էլ դու ստացիր նոյնքան քաթան, որքան ես գործել եմ 2 օրում: Անա քեզ 20 արշին քաթան: Այսպիսով ոչ քեզ ֆլաս կը լինի, ոչ էլ ինձ»: Այսպէս էլ անում են: Մենք անսովոր ենք սրանից, որ ջուլհակն ու կօշկակարը գնահատում են ապրանքները համաձայն այն ժամանակի, որ նրանցից ամեն մէկը գործադրել է ապրանքներ արտադրելու համար:

Իհարկէ, իւրաքանչիւր կօշկակար չը գիտէ, որքան ժամանակուայ մէջ ջուլհակը մի արշին քաթան կը գործէ. միւս կողմից ոչ էլ իւրաքանչիւր ջուլհակ գիտէ, որքան ժամանակի ընթացքում կօշկակարը մի զոյգ կօշիկ կը կարէ. — չէ՞ որ ամեն մի արհեստաւոր չի կարող հարկաւոր տեղեկութիւնները ունենալ լսող արհեստների մասին: Բայց եթէ մի քանի անգամ մեր ջուլհակն ու կօշկակարը անկարող են իմանալ, որքան ապրանք պէտք է ստանայ ամեն մէկը, — այնուամենայնիւ վերջիվերջոյ նրանք իրանց ապրանքները կը գնահատեն էլի համաձայն գործադրած ժամանակի: Անա թէ ինչպէս. դիցուք, կօշկակարները սկսեցին խարել ջուլհակներին և իւրաքանչիւր զոյգ կօշիկի համար վերջինի 20 արշին քաթանի տեղ 25 արշին: Այդ դէպքում կօշկակարութիւնը ջուլհակութիւնից աւելի ձեռնտու արհեստ կը դառնար. կօշկակարները քէֆով կ'ապրէին, իսկ ջուլհակները գիշեր-ցերեկ գլուխները կախած պիտի աշխատէին: Մարդը ձգտում է աւելի լաւ ապրել, — ուստի և շատ ջուլհակներ կը սկսեն իրանց գաւախներին կօշկակարութիւն սովորեցնել, և մի քանի տարուց յետոյ այնքան կօշկակարներ առաջ կը գան, որ նրանց կօշիկների համար գնող էլ չի գտնուի: Կօշկակարները, իրենց ապրանքը մի կերպ ծախելու համար, ստիպուած են կամաց-կամաց մէկ մէկու դէմ մրցելով կօշիկների գինը իջեցնել. գործը այն տեղ կը հասնի, որ նրանք ուրախ կը լինեն

մի գոյգ կօշիկը փոխել ոչ միայն 20 արշին քաթանով, այլ 15 արշինով: Այսպիսով կօշկակարութիւնը այլ ևս ձեռնառու արհեստ չի լինի, և քէերը նրանով կը պարապեն. այդ դէպքում կօշիկներէ գինը նորից կը բարձրանայ, որովհետև կօշիկներ այժմ քել կան: Եթէ ջուլհակները սկսէին խաբել կօշկակարներին, հիւսնեւորին, հողագործներին և ուրիշներին, նոյն բանը պիտի դուրս գար: Շատերը կը զբաղւէին քաթանի արտադրութիւնով, կը պատրաստէին չափից դուրս շատ քաթան, և քաթանը այնքան կ'արժանանար, որ ջուլհակութիւնը այլևս ձեռնառու չէր լինի Վերջ ի վերջոյ մենք գալիս ենք այն եղբակացութեան, որ ապրանքների գինը որոշողը այսպէս թէ այնպէս պէտք է լինի այն ժամանակը, որ գործադրուում է նրանց վրայ: Գուրս կ'ալիս, որ մարդիկ՝ ապրանքները փոխանակելու դէպքում՝ իրօք փոխանակուում են իրանց հաւասար աշխատանքները, այսինքն՝ մօտաւորապէս հաւասար ժամանակ է աշխատուում մէկը միւսը համար:

Այլապէս ի՞նչպէս կարող են գնահատել ապրանքները: Առաջին հայեացքից գուցէ թուայ, որ ապրանքները կարող են գրահատուել համաձայն այն օգտի, որ նրանք բերում են մարդկանց, — սրբան օգտակար է ապրանքը, այնքան աւելի են տալիս նրա համար: Սակայն, եթէ ապրանքները գնահատուելի համաձայն իրանց հասցրած օգուտի, այնուամենայնիւ գրանի ոչինչ դուրս չի գալ, բացի խառնիշփոթութիւնից: Այսօր մէկը կօշիկների համար ուրախ է երեք անգամ աւելի գին տալ. — սաստիկ ցուրտ է, և նա չի կարող շարունակել բոքիկ ման գալ վաղը, երբ նա իր հագին ունի արդէն կօշիկներ, ձրի էլ տան, գուցէ չը վերցնի: Վերջապէս, ի՞նչպէս կարելի է իմանալ, որ ապրանքը աւելի օգտակար, աւելի անհրաժեշտ է: Այսօր ինձ կօշիկներ է պէտք, վաղը՝ քաթան: Այսօր ինձ հաց որ ձրի տան չեմ վերցնի, իսկ վաղը ինձ պէտք կը լինի և՛ հաց և՛ կօշիկներ և՛ քաթան: Օդը և ջուրը բոլորին էլ անհրաժեշտ են, բայց նրանց համար ոչ ոք փող չի տալիս, որովհետև և՛ օդը և՛ ջուրը մարդս ձեռք է բերում ոչ իր աշխատանքով, այլ ձրի, բնութիւնից: Բայց ջրի համար պէտք է փող վճարել միայն այն դէպքում, երբ նրա ձեռք բերելու համար աշխատանք է գոր-

ծադրուում: Օրինակ, քաղաքներում ջրի համար պէտք է վճարել կամ ջրկրին կամ ջրանցքի համար: Ուրեմն, ապրանքը գրահատուում է համաձայն այն աշխատանքի, որ գործադրուում է նրա ձեռք բերելու կամ արտադրելու համար:

Այդ լաւ բայց երևակայենք մի այսպիսի դէպք: Մեր կօշկակարը, որ ուզում է իր կօշիկները քաթանի հետ փոխել, շատ է սիրում խմել և հաբբած լինելով՝ կօշիկների վրայ մէջք է ձուել ոչ երկու, այլ ամբողջ չորս օր: Ենթադրենք, որ հէնց այդ պատճառով նա մտածում է ջուլհակից 20 արշին քաթանի տեղ 40 արշին վերցնել: «Ես աշխատել եմ 4 օր, կասէ նա, դու էլ կօշիկներիս փոխարէն տուր այնքան քաթան, որքան դու գործել ես 4 օրում. տներ 40 արշին»: Այն ժամանակ ամեն մի մարդ էլ կը պատասխանի մեր կօշկակար եղբօրը. «Միրելիս, ես խորհուրդ կը տամ քեզ որքան կարելի է շատ խմել և մի տաք անկիւնում ընկած քէֆ քաշել, այն ժամանակ ոչ թէ՛ 4 օրում, այլ 10 օրումն էլ հազիւ կը կարէիր մի գոյգ կօշիկներդ. չէ եղբայր. գնա մի այնպիսի ախմախին գտիր, որ քեզ կօշիկներիդ համար 100 արշին քաթան տայ: Իսկ ես կը գտնեմ այնպիսի կօշկակար, որ 2 օրում է կարում մի գոյգ կօշիկը և որը ինձանից նրա համար միայն 20 արշին քաթան կուղէ»: Այսպէս պիտի առէր ջուլհակը. և կօշկակարը ձաբահատեալ իր կօշիկները 20 արշին քաթանով պիտի փոխէր, ի հարկէ եթէ չէր ուզում վերադառնալ տուն կօշիկների հետ: Ուրեմն կօշկակարը անարդար էր վարուում, երբ 4 օր մէջքը ծած լինելով մի գոյգ կօշիկների վրայ՝ նա պահանջում էր ոչ 20 արշին քաթան, այլ աւելի:

Այսպիսով, մեր կօշկակարը պէտք է իր ապրանքը գնահատէ համաձայն ոչ այն ժամանակի, որ ինքն է գործադրել իր կօշիկների վրայ, այլ այն, որ իսկապէս անհրաժեշտ է մի գոյգ կօշիկներ կարելու համար: Եթէ կօշկակարները 2 օրում մի մի գոյգ կօշիկ են կարում, այդ դէպքում և նրա կօշիկները պիտի գնահատուեն երկու օրուայ աշխատանքով, եթէ նոյնիսկ պատահմամբ նա աւելի ժամանակ է գործ դրել նրանց վրայ:

Մի խօսքով, մեր արհեստաւորները ապրանքները փոխանակելիս գնահատուում են համաձայն այն ժամանակի, որ ան-

հրաժեշտ է նրանց արտադրելու համար կամ ինչպէս ընդունուած է ասել, ապրանքների արժէքը չափուում է աշխատանքի այն քանակութեամբ, որ անհրաժեշտ է նրանց արտադրութեան համար: Այս օրէնքը մենք մեր միտքը պիտի պահենք, այլպէս անհնար կըլինի հասկանալ այն բոլոր անտեսական կարգերը, որոնք այնքան ցաւ են բերում աշխատաւոր դասակարգին:

III

Փ Ո Ղ

Կօշիկներն ու քաթանը, ինչպէս մենք տեսանք վերևում, փոխանակուում էին միմիանց հետ այնպէս, որ այդ երկու ապրանքների մէջ էլ պարունակի աշխատանքի միաչափ քանակութիւն*): Մի զոյգ կօշիկները, որոնց արտադրութեան համար 2 օրուայ աշխատանք էր պէտք, փոխանակուում էին 20 արշին քաթանով, որի արտադրութեան համար նոյնպէս 2 օրուայ աշխատանք էր հարկաւոր: Եւ առհասարակ շուկայում գտնուող բոլոր ապրանքները կարող էին փոխանակել միմեանց հետ այն ղէպքում միայն, երբ նրանց մէջ պարունակուում էր աշխատանքի միաչափ քանակութիւն: Օրինակ, եթէ 4 փութ ցորեն արտադրելու համար հարկաւոր է 2 օր, մի զոյգ կօշիկների համար նոյնպէս՝ 2 օր, 20 արշին քաթանի՝ 2 օր, 5 արշին մահուդի՝ 2 օր և մի հայելու համար նոյնպէս՝ 2 օր, — այդ ժամանակ կարելի էր բոլոր այդ ապրանքները փոխանակել մէկը միւսի հետ:

Այժմ երևակայենք մի այսպիսի զէպք: Դիցուք, մեր

*) Այդպէս էր ճէնց հին ժամանակներում, երբ մարդկանց միջև գոյութիւն ունէր ապրանքների հասարակ փոխանակութիւն: Ենթոյնիւ այդ փոխանակութեան մարդիկ աշխատում էին միմեան համար, փոխադարձ ծառայութիւններ էին մատուցում իրար այնպէս, որ ոչ-ոքի էլ մշտա չէր կաշում (մարդիկ աշխատում էին միմիանց համար մօտաւորապէս հաւասար չափով):

Կօշկակարին քաթան է պէտք: Նա կարեց կօշիկներ և գնաց ջուրհակի մօտ փոխանակութեան համար: Հակառակի պէս ջուրհակը միայն երէկ էր կօշիկներ ձեռք բերել և բոլորովին չէր ուզում իր քաթանը փոխել մի նոր զոյգ կօշիկների հետ. «Ինչի՞ս է պէտք երկու զոյգը. ինձ պէտք է չիթ՝ կնոջս համար: Եթէ որեւէ կտոր ունենայիր, գուցէ և փոխանակէի հետդ»: Կամաց կամաց կօշկակարը գնում է մի ուրիշ ջուրհակի մօտ, յետոյ՝ երբորդի մօտ և այլն, և ամեն տեղ նոյն պատմութիւնը, ոչ-ոք էլ կօշիկների կարիք չ'ունի: Ցաւում է կօշկակարը, որ նա հացթուխ չէ. — հացը հեշտ ծախուող ապրանք է, — այսօր ուտում ես, վաղն էլ է քեզ պէտք. հացը աւելի հեշտ է ուրիշ ապրանքների հետ փոխելը, քան կօշիկները: Բարեբախտաբար հացթուխը համաձայնուեց կօշիկները փոխել հացի հետ: Հացը ձեռին՝ կօշկակարը գնաց ջուրհակի մօտ, և վերջապէս ստացաւ նրանից քաթանը: Բայց հացթուխն էլ էր գանդատուում իր բաղդի վերայ. ձիշտ է, նրա ապրանքը բոլորին էլ պէտք է, առանց նրան մարդ չի կարող եօլա գնալ, — սակայն երբեմն հացն էլ զժուար է ծախել. օրինակ անասնապահը մի կով ունի, որը հացթուխին հարկաւոր է, սակայն թէև հացը նրան ամեն օր էլ պէտք է, միայն իրիստ շատ հաց պէտք է կովի փոխարէն վերցնել. — իսկ հացը չէ՝ որ չի կարելի երկար պահել — չորանում է, փութում: Այդ կողմից հեշտ չէ և անասնապահի դրութիւնը. — ձիշտ է, անասունը ամենքին էլ պէտք է և մարդ կարող է պահել նրան, ինչքան ուզէ — ոչ փշանալ գիտէ, ոչ չորանալ, ինչպէս հացը... Բայց զիցուք նրան ասեղ է պէտք, — ինչպէս ասեղը փոխել կովի կամ ոչխարի հետ — այնքան կը տան մի կովի կամ ոչխարի համար, որ ամբողջ կեանքումդ էլ չես վերջացնի: Աւելի ձեռնտու և յարմար է ձեռք բերել ամենից հեշտ ծախուող ապրանքը, որի հետ իւրաքանչիւր մարդ կը համաձայնուի փոխել. եթէ այդ ապրանքը շուտով չի փշանում և հեշտութեամբ մասերի է բաժանուում, — այդ ղէպքում նրա հետ կարելի է փոխել ամեն տեսակ ապրանք՝ մեծ էլ փոքր էլ... Այսպիսի ապրանքը կը լինի մեր փողի նման փոխանակութեան մի յարմար միջոց, որով կարելի է ամեն ինչ առնել ու ծախել: Պարզ է, որ ամենքը ձգտում էին նախ և առաջ իրանց ապրանքները փոխել այդ

3600-84

ապրանքների հետ, իսկ յետոյ նրա միջոցով ձեռք բերել հարկաւոր առարկաները: Այդպիսով այդ ապրանքը կամաց-կամաց դառնում են փոխանակութեան միջոց: *) Երբ երևան եկաւ փողը, հեշտացաւ բոլոր ապրանքների արժէքը իմանալը, հեշտացաւ և նրանց միմեանց հետ համեմատելը նրանց արժէքի համաձայն. բոլոր ապրանքները սկսեցին փողի վերածել: Օրինակ արժէքները համեմատելու մէջ փողը նոյն դերն է խաղում ինչ որ ֆունտերը և փութերը առարկաների ծանրութիւնը որոշելու մէջ: Օրինակ, ինչպէս մենք կարող կլլինէինք միմիանց հետ համեմատել երկու զանազան քարերի ծանրութիւնը, եթէ մենք նրանց չըվերածէինք ֆունդերի կամ փութերի: Ինչպէս որ կշռաքարերով կարելի է որոշել ուրիշ առարկաների ծանրութիւնը, որովհետեւ առաջինները իրանք ծանրութիւն ունեն, նոյնպէս և փողը. ապրանքների արժէքը կարելի է վերածել փողի միայն այն պատճառով, որ ինքը փողը ար-

ժէք ունի: Փողը կտրում են ոսկուց և արծաթից, որոնք հեշտ ծախուող ապրանքներ են: Արծաթը արժէք ունի ոչ միայն իբրև փող, — մենք գիտենք, որ արծաթէ ամանները, արծաթէ զարդարանքները գործադրութեան մէջ մտան աւելի առաջ, քան արծաթէ դրամները: Արծաթից միայն այն պատճառով սկսեցին փող կտրել, որ նա կայուն գին ունի, որ նրա մանր կտորներն անզամ մեծ գին ունեն, չեն փչանում և այլն, մի խօսքով, որ նա փոխանակութեան համար յարմար ապրանք է: Եթէ հողի տակից 4 զօլօտնիկ արծաթի մի կտոր հանելու համար պէտք է աշխատանքի մի օր, իսկ մի գլխարկ կարելու համար նոյնպէս մի օր, — այդ դէպքում գլխարկի արժէքը նոյնն է, ինչ որ 4 զօլօտնիկ արծաթի արժէքը: Այդ արծաթի կտորից շինում են մի մանեթանոց դրամ: Եւ ահա ասում են, որ գլխարկը աժէ մի կտոր արծաթ կամ մի ուրբ: Ահա թէ ինչպէս է ծագել փողը:

*) Այդ նպատակի համար զանազան ժամանակներ, զանազան տեղերում մարդիկ ընտրում էին զանազան ապրանքներ: Մեծ մասամբ ընտրում էին այն առարկաները, որոնցից այդ երկրում շատ կար: Մեր նախնիքը, սլաւոնական ազգերը, փոխում էին գազանների մորթիները արտասահմանի ապրանքների հետ, որովհետեւ այն ժամանակներում անտառների մէջ չափից դուրս շատ գազաններ կային, և օտարերկրացի վաճառականները հաճութեամբ էին վերցնում մուշտակներ ու մորթիներ: Ուրիշ տեղերում իբրև փոխանակութեան միջոց անասուններն էին ծառայում, — նրանք ասում էին այս բանը արժէ այսքան ոչխար, այսքան կով կամ այսքան ձի: Այժմս էլ կան վայրենիներ, որոնք բոժոժներով են փոխանակում. (այդ բոժոժները նրանք զարդարանքների տեղ են գործածում և շատ են սիրում). նրանք հաւաքում են բոժոժները ծովի ափին, անց են կացնում նրանց թելի վրայ և փոխանակում են նրանց միջոցով.

Բայց այդ բոլոր ապրանքները այնքան էլ յարմար չեն, որպէս զի նրանց հետ կարելի լինի փոխել բոլոր ապրանքները: Նրանց արժէքը տարեց-տարի փոփոխութեան է ենթարկուում (եթէ գնահատենք նրանց իրանց վրայ գործադրած աշխատանքի համաձայն), — մերթ իջնում, մերթ բարձրանում է: Ուրեմն, երբէք չես կարող իմանալ ճշտօրէն, որքան կըստանաս ապրանքի փոխարէն այնպիսի ապրանք, որով հեշտ լինի արդէն փոխել բոլոր միւս ապրանքները: Այդ ի հարկէ անյարմար է: Անյարմար է նաև այն, որ այդ ապրանքները (հաց, անասուն, մուշտակ) շուտ են փչանում, պահելն էլ անյարմար է, և բացի այդ մեծ տեղ են բռնում: Այդ պատճառով

նով մարդիկ սկսեցին բոլոր ապրանքների փոխանակութեան ժամանակ դիմել այնպիսի ապրանքների օգնութեան, որոնց արժէքը չի ենթարկուում յաճախակի փոփոխութեան, որոնք շուտ չեն փչանում և շատ տեղ չեն բռնում: Այդ ապրանքներն են ոսկին և արծաթը: Փոխանակութեան համար նրանց գործածութիւնը ձեռնտու է և այն բանով, որ ոսկու կամ արծաթի կտորը կարելի է մանր մասերի բաժանել, և ամենափոքր մասնիկն անզամ գին կ'ունենայ: Ուրեմն ոսկու և արծաթի վրայ կարելի է փոխել և՛ մանր և՛ խոշոր, և՛ թանգ և՛ էժան իրեր: Յարմար է մի բան էլ, այն որ՝ եթէ պէտք լինի, կարելի է ոսկու էլ արծաթի էլ մասերը կրկին հալել և հալել, իսկ միւս ապրանքները փչանում են, երբ նրանց կտրտում են: Ձեռնտու է և այն, որ ոսկու և արծաթի մասերը հաւասար են, նման չեն գազանների մորթիներին: Մորթի էլ կայ, մորթի էլ: Եթէ ասես, որ այս ինչ կովը արժէ 5 արծաթի ոսկի, — այդ բաւական չէ, պէտք է ասես անպատճառ, ինչ տեսակ մորթիներ են. կան այն տեսակ մորթիներ, որ ամեն մէկը մի-մի կով արժէ: Իսկ ոսկին ու արծաթը այդպէս չեն. իսկական ոսկին ու արծաթը ամեն տեղ նոյնն են: Եւ ահա փոխանակութեան յարմարութեան համար մարդիկ սկսեցին ոսկին և արծաթը հաւասար կշիռ ունեցող կտորների բաժանել: Արծաթի կտրտած մասերը սկսեցին ուրբ անուանել. (ուսերէն՝ *узолъ, ружьёны* խօսքից է, որ նշանակում է կտրտել): Սկզբում ուրբ էին անուանում զանազան հասարակ կտորներ, յետոյ սկսեցին նրանց միատեսակ շինել. որպէս զի խարեքայութիւն չը լինի, և արծաթի հետ ուրիշ մետաղ չը խառնեն, վճռեցին դուրս տալ նոյն ուրբինքը միմիայն յետական գանձարանից պետական արժէքով և առանձին մակագրութեամբ:

Սրանից պարզ է, որ փողը նոյնպիսի ապրանք է, ինչպէս են և այլ ապրանքները. փողի արժէքը նոյնպէս չափւում է աշխատանքի այն քանակութեամբ, որ հարկաւոր է գետնի տակից մետաղ հանելու և մշակելու համար: Իսկ որովհետեւ մետաղի արժէքը հաստատուն է, ուստի և նրա արժէքին վերածում են ուրիշ ապրանքների արժէքը,— և այդպիսով ապրանք-մետաղը փող է դառնում: Երբ մենք ապրանքի արժէքը վերածում էինք ցորենի արժէքին, մենք ասում էինք, որ 20 արշին քաթանը կամ 5 արշին մահուղը կամ մի զոյգ կօշիկները 4 փուղ ցորեն արժեն: Իսկ երբ մենք ապրանքների արժէքը փողի արժէքին են վերածում, մենք ասում ենք, որ 20 արշին քաթանը կամ 5 արշ. մահուղը կամ մի զոյգ կօշիկը 4 ուրբլի արժեն (4 կտոր արծաթ): Ուրեմն փողը այնպիսի ապրանք է, որ ուրիշ ապրանքների արժէքն է ցոյց տալիս, կամ փողը ապրանքների չափն է:

Փողը շուկայում ցոյց է տալիս ապրանքների արժէքը և բոլոր ուրիշ ապրանքների անդն է բռնում փոխանակութեան ժամանակ (ինչ ապրանք ուզես, կարող ես փողովդ գնել), այսինքն փողը ծառայում է իբրև ապրանքների փոխանակութեան միջոց: Ծառ բարի: Բայց ի՞նչ է թղթադրամը: Թղթադրամ կտրելը հեշտ է, — մի օրում կարելի է տասնեակ հազարներ կտրել, իսկ շուկայում կարելի է նրանց միջոցով ստանալ ապրանքների մի այնպիսի խոշոր քանակութիւն, որը ստեղծելու համար ամբողջ տարիների աշխատանք պէտք կը լինի գործադրել: Բանից դուրս է գալիս, որ փողի արժէքը ամենևին կախում չէ նրա արտադրութեան վրայ գործադրած աշխատանքից: Դուրս է գալիս, որ թղթէ փողի մէջ կայ մի առանձին զօրութիւն, եթէ նրա փոխարէն կարելի է ուզածիդ չափ ապրանք ստանալ, չընայով, որ իրանք թղթերը զրօշի արժէք ունեն: Բայց սպասեցէք, կարելի է որ մենք այստեղ էլ կարողանանք հասկանալ բանի էությունը: Նայենք, բանը ինչո՞ւնն է: Երբ ոսկին և արծաթը գետնից հանուած և ինչպէս հարկն է մշակուած են, բաժանում են նրանց հաւասար մասերի, կշռում են և շինում զբամներ—ոսկեզրամ և ուրբլիներ, և այլն: Եթէ, օրինակ, մի կտոր արծաթ հանելու լինենք ուրբլիանոց զբամ շի-

նելու համար, մի օրուայ աշխատանք հարկաւոր կը լինի գործադրել. և եթէ թենոցների կամ գլխարկի համար նոյնպէս մի օրուայ աշխատանք պէտք եղաւ, այդ դէպքում թենոցների և գլխարկի արժէքը կը լինի մի ուրբլի արծաթ: Փոխանակութեան ժամանակ ուրբլիանոցը շրջանառութեան մէջ է շուկայում, ընկնում է հազար ու մի ձեռքեր, մտնում հազար ու մի ջերեր, նաման է գալիս մի տասը տարու չափ, և նայում ես, որ նա արդէն կորցրել է իր կերպարանքը: Իրամը այլանդակուած, արծիւը մաշուած, իսկ հակառակ կողմում հաղիւ կը կարգաս «մի ուրբլի արծաթ» մակագրութիւնը: Կշեռքի վրայ կշռելով, կը տեսնես, որ նա կորցրել է իր ծանրութեան քառորդը. ուրեմն և մաշած ու տրորած ուրբլու արժէքը նոր ուրբլուց մի քառորդ պակաս է: Իսկ երբ դուրս կը գաս շուկայ, նոյն թենոցները կամ գլխարկը կարող ես գնել մաշած ուրբլով էլ նոյնպէս, ինչպէս նորով: Այդ ի՞նչ է նշանակում: Ահա ինչ: Գլխարկ կարողը, որը գլխարկը ծախում է հին ուրբլով, լաւ գիտէ, որ այդ ուրբլու մէջ արծաթ աւելի քիչ կայ, քան նորի, և որ այդ պատճառով նա իր գլխարկի համար չի ստանայ նրա ամբողջ արժէքը (4 զօլօանիկի փոխարէն միայն 3): Բայց զբլխարկ կարողը դատում է այսպէս,— Ես խօսմ այդ արծաթից օղեր շինելու չեմ, ինձ համար միենոյնն է ինչքան արծաթ կայ նրա մէջը: Ինձ համար բաւական է, որ նրա վրայ կայ «մի ուրբլի» մակագրութիւն, իսկ ես նրանով կը գնեմ վաղը մի փութ ցորեն կամ թենոցներ: Որովհետեւ փողի գլխաւոր ծառայութիւնը կայանում է արժէք ցոյց տալու և փոխանակութեան միջոց ծառայելու մէջ, ուստի շուկայում մարդիկ կարծես մի խօսք արած ուշադրութիւն են դարձնում միմիայն փողի մակագրութեան վրայ, իսկ ի՞նչից կտրած լինելը հաշիւ չեն առնում: Միեւնոյն չէ թէ «մի ուրբլի» քարի վրայ է փորագրուած թէ չթի մի կտոր է: Բաւական է, եթէ շուկայում բոլորը ճանաչեն, որ նա ուրբլի է, բաւական է, որ նրա տեղ կարելի լինէր գլխարկ կամ թենոցներ ստանալ: Եւ ահա այս է հիմքը թղթադրամների: Ահա այս պարզ հաշիւը աչքի առաջ ունենալով, կառավարութիւնը հրամայում է սպագրել թղթադրամներ՝ «մի ուրբլի» արծաթ, «երեք ուրբլի» արծաթ և այլն

մակագրութեամբ, իսկ շուկայում ամենքն էլ պիտի ընդունեն նրանց որպէս իսկական արծաթէ դրամներ: Այդ բոլորը հնարաւոր է միայն այն պատճառով, որ ապրանք-փողը ցոյց պէտք է տայ ապրանքների արժէքը. այդ ցոյց տալ կարող է հաւասարաչափ լաւ և՛ թուղթը, որքան և մի կտոր արծաթը: Ահա այսպէս կամաց-կամաց շուկայում է ապրանք-փողից միայն նրա արժէքի մակագրութիւնը, որ տպագրուած է թղթի վրայ, այսինքն թղթադրամները: Իսկ մետաղէ փողերը մնում են պատկած պահեստներում, որպէս զի փոխանակութեան մէջ չըմաշուեն: Նրանց փոխարէն գործածութեան մէջ է մտնում թըղթադրամը, որի վրայ գրուած է, թէ այս թղթադրամը ներկայացնելուն պէս պետական գանձարանի մանրացնող դրամարկղից կարելի է ստանալ այսքան ուրբի արծաթ կամ ոսկի: Թըղթադրամը այսպիսով իսկական արծաթէ կամ ոսկէ փողի վկայագիր է,—ահա թէ ինչու նա արժէք ունի: Եթէ վաղը որ և է բռնապետ վատնէ այն բոլոր արծաթէ և ոսկէ փողերը, որոնք պահուած են պետական դրամարկղներում, դուրս տուած թըղթադրամների փոխարէն,—այն ժամանակ դուք կըտեսնէք զըժբաղդութիւնը: Մեր վաճառականը արտասահմանում ապրանք պիտի գնէ, իսկ այնտեղ մեր թղթադրամներին հաւատ չեն ընծայում: Եթէ այնտեղ լսեն, որ մեր գանձարանում իսկական փող քիչ է մնացել, մեր ուրբու գինը իսկոյն և եթ կիսով չափ կիջնի: Արտասահմանում կըպահանջեն իսկական արծաթ և ոսկի, և մեր վաճառականը կըգիմէ պետական գանձարանը, կը խնդրէ հազար ուրբու թղթադրամների փոխարէն տալ հազար ուրբու ոսկի. այսպէս կը վաղէ պետական գանձարանը մէկը, միւսը, երրորդը, չորրորդ և այլն: Վերջիվերջոյ դուրս կըգայ, որ իսկական մետաղէ դրամ այլևս չըկայ: Խարեբայութիւնը լոյս աշխարհ կելնէ: Դուրս կը գայ, որ թղթադրամներ պատրաստել են չափից դուրս շատ,—չ՞ որ նրանց գինը սաստիկ էժան է, իսկական փողերը վատնուած են, իսկ առանց փոխանակութեան իսկական դրամով թղթադրամները մի մի «բո» գրօջ էլ չարժեն: Գանձարանը պէտք է այդ դէպքում ստիպուած լինի խոստովանել, որ նրա գործերը վատ են գնում, որ նա դադարում է այլևս թղթադրամների փոխարէն տալ ոսկի

և արծաթ այնքան, ինչքան նա պարտաւոր է տալ,—այլ տալիս է միայն 60 կամ 70 և նոյնիսկ 50 կոպէկ մի ուրբու փոխարէն: Այդ կըլինի նոյնը, ինչ որ պատահում է անագին թուով մուրհակներ տուած և սնանկացած վաճառականի հետ...

Հասարակ ու խեղճ մարդիկ իսկի գլխի էլ չեն ընկնում, թէ ինչպիսի խորամանկ մեքենայութիւն է թագնուած այստեղ: Նրանք խնուվախ են անում և չեն հասկանում ամենևին, ի՞նչ պատահեց յանկարծ, որ բոլոր ապրանքները թանգացան: Իսկ դուրս է գալիս, որ ոչ թէ ապրանքներն են թանգացել, այլ փողը էժանացել է: Գանձարանը բաց է թողել խիստ շատ թղթադրամներ և դիւրահաւատ մարդիկ բոլորը գնել են,—իսկ յետոյ իմացել են, որ նա իր միջոցներից շատ աւելի է թղթերը դուրս թողել. արտասահմանում այդ բանի հոտն առնելով, թղթադրամի փոխարէն շատ քիչ են տալիս, քան առաջ. և բաւական է, որ արտասահմանի ապրանքները սկսեցին թանգանալ,—իսկոյն կը թանգանան և մերոնք:]

Այսպէս շատ անգամներ է պատահել մեր Ռուսաստանում: Եթէ վերցնելու լինենք այժմ ոսկէ հին ուրբիները և հասմատենք նորերի հետ, մենք առանց դժուարութեան կը տեսնենք, որ հների մէջ ոսկի աւելի կայ, քան նորերի, և որ հները աւելի թանգ արժէին, քան նորերը, թէև նրանց վրայ նոյն գինն է տպուած: Իսկ եթէ մանրամասն քննենք, ինչպէս երևան եկան իսկական և թղթէ դրամներ, և ինչպէս էր նրան արժէքը փոխուում մինչև մեր օրերը, մենք կը համոզուենք, որ այդ բոլորը սկզբից մինչև վերջը զեղծում է, և ուրիշ ոչինչ:

Ուրեմն, մետաղէ փողը մի այնպիսի ապրանք է, որ ցոյց է տալիս բոլոր ապրանքների արժէքը, ծառայում է իբրև արժէքի չափ և փոխարինում է փոխանակութեան ժամանակ բոլոր ապրանքները, հետևապէս ծառայում է և որպէս ապրանքների փոխանակութեան միջոց: Իսկ թղթադրամները մետաղէ դրամների արժէքի նշանացոյցն են և ծառայում են ընդհանուրի համաձայնութեամբ որպէս փոխանակութեան միջոց: Սրանով կը վերջացնենք մեր խօսքը փողի մասին:

ՊԱՀԱՆՁ ԵՒ ԱՌԱՋԱՐԿ. ՄՐՅՈՒՄ:

Մինչև այժմ մենք ենթադրում էինք, որ շուկայում ապրանքները ծախուում կամ փոխանակում են համաձայն իրանց արժեքի, այսինքն համաձայն աշխատանքի փոխանակութեան որ գործադրուած է նրանց արտադրութեան համար: Իրօք այդպէս պէտք է լինէր: Սակայն շուկայում ապրանքները ծախուում են իրանց իսկական արժեքից կամ ցածր կամ բարձր: Տեսնենք թէ ի՞նչպէս է այդ կատարուում: Կօշկակարը 2 օրուայ մէջ մի զոյգ կօշիկներ կարեց: Ծախելու ժամանակ նա պէտք է ստանայ կօշիկների փոխարէն 4 ուրբլի արծաթ, որի մէկ պարունակուում է նոյնպէս 2 օրուայ աշխատանք: Նա դուրս բերում իր կօշիկները շուկայ, որտեղ պատահմամբ այս անգամ շատ քիչ կօշիկներ կային, իսկ մուշտարի՝ շատ: Ծուկայով անցնում էին զինուորներ, որոնք պատերազմ էին գնում. զինուորների կօշիկների ներբանը կաշից չէր, այլ հաստ թղթից էր ուստի նանք ստիպուած էին սեփական կօշիկներ ձեռք բերել: Տեղական կօշկակարները չէին նախատեսել, որ այդպիսի դէպք կը պատահի և չէին պատրաստել անսպասելի հիւրերի համար աւելորդ կօշիկներ: Զինուորները թափուեցան մեր կօշկակար գլխին. «Ի՞նչ արժեն կօշիկներդ».— 4 ուրբլի: Զինուորներից մէկ վերցրել էր արդէն կօշիկները և ձեռքը ջիբը կոխել փող հանելու համար, երբ յանկարծ մի ուրիշը բզուեց կօշկակարին «Ինձ տուր կօշիկներդ, տասը կոպէկ աւել կըտամ, բոլորովին բոբիլ կամ ախր».— Եթէ այդպէս է 25 կոպ. կաւելացնեմ, բզուեց երրորդը: «4 և կէս».— Ստացիր 5 ուրբլի: Ամեն կողմի ազմուկ բարձրացաւ. մեր կօշկակարը ապշած ու շքմած նայուէր շուրջը: Ինչպէս մի գայլ, որին ոչխարների մէջ են բռնել Պինդ սզմած 5 ուրբլիանոցը իր ձեռքում, մեր կօշկակարը վազում է տուն: Նա ուրախ է, որ 4 ուրբլու տեղ տնտայտել կերպով յանկարծ 5 ուրբլի ստացաւ: Այս դէպքի մասին լսու են միւս կօշկակարները և այսպէս դատում. «Իւրաքանչիւր

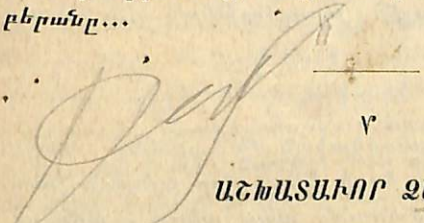
զոյգ կօշիկների համար մի ուրբլի աւել կըստանանք,— լաւ կը լինի վրայ տալ և շուտ կարել: 5 ուրբլով ծախելու յուսով նրանք հետեւեալ տօնավաճառին «ահագին քանակութեամբ կօշիկներ թափեցին շուկայ: Բայց դժբաղդաբար նրանք սխալուած էին,— զինուորների հետքն անգամ չէր մնացել. իսկ սովորական մուշտարիներին այդքան կօշիկ հարկաւոր չէր: Կօշկակարները քթերը կախեցին, իսկ մուշտարիները գլխի ընկան, որ այժմ նրանց գործը շատ լաւ է: Մօտենում է մուշտարին կօշկակարներից մէկին և հարցնում: «Ի՞նչ արժեն կօշիկներդ»: Կօշկակարը, տեսնելով, որ այժմ յիմարութիւն կը լինի 5 ուրբլի ուղեւն անգամ, պահանջում է իսկական արժեքը — 4 ուրբլի: «Իսկ 3 ուրբլով չէն տայ».— «Ինքդ գիտես, եղբայր, որ երկու օր եմ աշխատել, համարեա լալով ասում է կօշկակարը, — Աստուած չէս ճանաչում, ինչ է, որ միայն 3 ուրբլի ես առաջարկում»: «Մի տես, թէ ինչպէս էլ կտարուե՞ւմ է», ծիծաղում է մուշտարին, «ձերոնցից էսօր շատ են եկել — 3 ուրբլով էլ կաղաչես, կըտաս»: Կօշկակարի միտքն ընկաւ, որ ընտանիքը տանը առանց հացի նստած նրան է սպասում, և մտածեց, որ եթէ նա 3-ով չըտայ, այն ժամանակ մի ուրիշը կըտայ, իսկ նա ինքը առանց հացի կը մնայ: Ըարը կտրած՝ նա տալիս է կօշիկները 3 ուրբլով: Նոյնը պիտի անէին և միւսները, եթէ առանց հացի մնալ չէին ուզում. իսկ ով տանը պաշար ունէր, նա պահեց կօշիկները: Կօշկակարները տեսնելով, որ չափից դուրս շատ կօշիկ կայ շուկայում, մտածեցին, որ եթէ շարունակեն առաջուայ պէս աշխատել, ստիպուած պիտի լինեն մի զոյգը 3 ուրբլով ծախել: Եւ ահա նրանք կրճատեցին կօշիկների արտադրութիւնը: Նրանցից մէկը գնաց ուրիշ տեղ, միւսը աւելի ձեռնտու գործ գտաւ, և շուկայում ապրանքը քրչացաւ: Կօշկակարները սիրա առան և վճռեցին կօշիկները 3ով չըզիջել: Մենք տեսնում ենք, որ կօշիկները մի անգամ իրանց իսկական արժեքից թանգ են ծախուում, միւս անգամ՝ էժան: Կօշիկների արժեքը մնում էր նոյնը (4 ուրբլի կամ 2 օրուայ աշխատանք), իսկ նրանց վաճառանոցային գինը փոխուում էր. — մի անգամ 5 ուրբլի, միւս անգամ՝ 3: Ինչից էր այդ առաջ գալիս: Ահա թէ ինչից: Առաջին անգամ շուկայում կօշիկ քիչ

կար, իսկ մուշտարի՝ շատ. կօշիկների պահանջը մեծ էր, իսկ կօշիկ քիչ էր բերուած, այսինքն առաջարկը փոքր էր: Ամեն մի մուշտարի աշխատում է ուրիշի, ձեռքից ապրանքը խել և դրա համար գինը աւելացնում է, այդպիսով ապրանքի գինը բարձրանում է: Ամեն մի զինուոր էլ շատ լաւ գիտէր, որ կօշիկների իսկական արժէքը 4 ուրլի է, բայց նա տեսնում էր, որ մուշտարիները շատ են և կամայ ակամայ գինը աւելացնում էր, որպէս զի իր ձեռքը ընկնեն կօշիկները: Ոտաբորիկ խօսմ մարդը ման գալու չէ: Երկրորդ անգամ, ընդհակառակը, կօշիկ շատ կայ, իսկ մուշտարի՝ քիչ. առաջարկը մեծ է, իսկ պահանջը փոքր: Վաճառողներից իւրաքանչիւրը մի ելք է որոնում և դրա համար իջեցնում է գինը ապրանքի արժէքից վայր: Կօշիկաւորը լաւ գիտէ, որ կօշիկների իսկական արժէքը 4 ուրլի է, բայց նա տեսնում է, որ մուշտարի քիչ կայ, իսկ կօշիկ՝ շատ. ինչ էլ լինի, նա պէտք է ծախէ, եթէ սովից մեռնել չի ուզում: Եւ ահա գինը մինչև 3 ուրլի է իջնում: Առաջին անգամ, երբ պահանջը մեծ էր և առաջարկը՝ փոքր, մուշտարիները ապրանքը իրարից էին խլում, կամ ինչպէս ասում են, մրցումը մաւսարիների միջև էր, և ապրանքի գինը բարձրացաւ: Երկրորդ անգամ, երբ ընդհակառակը պահանջը փոքր էր և առաջարկը մեծ, մրցումը վաճառողների միջև էր, ուստի և ապրանքի գինը ընկաւ: Երբ կօշիկների գինը բարձրացաւ մինչև 5 ուրլի, աւելացաւ և նրանց արտադրութիւնը. ուրեմն, երբ աւելացաւ պահանջը, աւելացաւ և առաջարկը: Իսկ երբ առաջարկը աւելացաւ, գինը արդէն չէր կարող 5 ուրլու վրայ կանգնած մնալ, որովհետև վաճառողների մրցում առաջացաւ, հետևապէս և գինը ընկաւ: Բայց երբ գինը ընկաւ մինչև 3 ուրլի, այսինքն պահանջը՝ բարձրացաւ, կրճատուեց և արտադրութիւնը, հետևապէս փոքրացաւ և առաջարկութիւնը, որովհետև մրցում առաջացաւ մուշտարիների միջև, և գինը կրկին բարձրացաւ: Այդ բոլորը մեզ ցոյց են տալիս պարզապէս, որ մրցումը ապրանքի գինը մօտեցնում է նրա իսկական արժէքին (այսինքն նրա վրայ գործադրած աշխատանքի քանակութեան): Գինը՝ բարձրանալով արժէքից վեր, թուլացնում է վաճառողների մրցումը, իսկ ընկնելով արժէքից վայր, նա ա-

ռաջացնում է մուշտարիների մրցումը: Սրանից կարելի է հետևեցնել, որ եթէ շուկայում պահանջը և առաջարկը հաւասար են, վաճառանոցային գինը հաւասար կը լինի ապրանքի արժէքին: Եթէ շուկայ են բերել այնքան կօշիկ, որքան պէտք է, և եթէ մի գոյգ կօշիկի արժէքը 4 ուրլի է, մուշտարիները կարիք չունեն աւելացնելու գինը, քանի որ կօշիկ բալորին էլ հերիք կը լինի. նոյնպէս և վաճառողները կարիք չունեն ապրանքի գինը պակասացնել, որ ապրանք պահանջ կայ: Պարզ է, որ մենք այստեղ գործ ունենք հասարակ փոխանակութեան հետ, այնպիսի փոխանակութեան, որ կատարւում է առանց մրցումի ներգործութեան:

Եւ այսպէս ապրանքների փոխանակութիւնը առաջ է գալիս նրանից, որ մարդիկ առանձին տնտեսութիւններ են պահում. այդ է պատճառը, որ նրանք չեն կարող առաջուց իմանալ ո՞ւմ է պէտք ապրանք և ի՞նչքան. սրանից ծագում է պահանջի և առաջարկի անհասարակութիւնը, իսկ պահանջի և առաջարկի անհասարակութիւնից՝ առաջ է գալիս մրցում՝ մերթ վաճառողների, մերթ մուշտարիների միջև: Մուշտարիների մրցումը բարձրացնում է ապրանքների գինը, իսկ վաճառողները՝ իջեցնում: Առհասարակ, մրցումը մօտեցնում է ապրանքների վաճառանոցային գինը նրանց իսկական արժէքին, այսինքն ձգտում է հաւասարեցնել պահանջը և առաջարկը: Յետոյ մենք կը պարզենք թէ ի՞նչ ազդեցութիւն ունի մրցումը հասարակական կարգերի վրայ, և ի՞նչպէս շարունակ նա գցում է բանուորներին սովի, աղքատութեան և դանազան չարիքների բերանը...

ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ ՉԵՌԻՅԵՐ

Մեր բոլոր զրոյցներում, ապրանքների փոխանակութեան մասին, մենք միշտ անում էինք այն ենթադրութիւնը, որ փոխանակողները կամ վաճառողները իրանք այդ ապրանքների:

արտադրողներն են: Ձուլհակը վաճառում է այն քաթանը, որ ինքն է գործել իր սեփական դազգաճի վրայ իր սեփական թելով: Երկրագործը վաճառում է այն հողից ստացած ցորենը, որ ինքն է վարել իր սեփական գութանով և ցանել իր սեփական ցորենով և այլն: Բայց միթե այդպէս է իրականութեան մէջ Մետաքս, չիթ ու մահուդ վաճառում են գործարանատէրերը որանք այդ ապրանքների արտադրութեան համար մատը մատներին անգամ չեն զարկել: Յորենը ծախում է կալուածատէրը որը գուցէ իր աչքերովն էլ չի տեսել, թէ ինչպէս է նա բուսել: Ո՞րտեղ են այդ ապրանքների արտադրողները: Ո՞րտե՞ն նրանք, «Աստծու աշխատաւորները», աշխատանքի այդ զինւորները, որոնց արիւնով ու քրտինքով են ներկուած այդ հարըստութիւնները: Սյստեղ են նրանք, այստեղ... Առանց նրանց ոչինչ առաջ չի գնայ շուկայում: Նրանք էլ շուկայ գուրս եկան բայց բերեցին ոչ այն ապրանքները, որ իրանց ձեռքովն էին շինած, որովհետեւ գործարանատէրը և կալուածատէրը վաղուց արդէն սեփականացրել էին նրանց արտադրած բարիքը... Բանւորները վաճառելու էին բերել ուրիշ ապրանք, նրանք շուկայ էին բերել իրանց «աշխատաւոր ձեռքերը», իրանց ոյժը ծախելու... Այդ ինչպէս պատահեց, որ բանւորների ձեռքից խլելեցին նրանց արտադրած արդիւնքները. ինչպէս պատահեց, որ նրանք շուկայ են բերում վաճառելու ոչ իրանց արդիւնքները այլ «աշխատաւոր ձեռքը»... Բնութեան ու արիւնհեղութեան սովի ու սոսկալի տառապանքների երկար ու սևուժութիւն ճանապարհով պիտի գնար մարդկութիւնը, որպէս զի այդ կարգերին համէնէր: Կարգանք մարդկային պատմութեան այդ տխուր էջերը...

Մեր առաջն է երկրագործական մի համայնք: Վաղուց արդէն, որ նստած է նա սև հողի վրայ, որը այնքան շատ հաս է տալիս: Աշխատանքի բաժանումը ապահովում է ամբողջ համայնքը ամեն տեսակ անհրաժեշտ արդիւնքներով: Նա ստիպուած է ուրիշ համայնքներից գնել միայն գուցէ երկաթեղէն ու պղնձեղէն: Ըստ երևոյթին համայնքը ապրում է հաշտ և ու-

րախ: Բայց բանը հէնց նրանուհի է, որ բոլոր համայնքներէ բաղդն էլ խօսմ այդքան լաւ չէր: Մէկը նստել է ճահճոտ մի տեղում, աւելի լաւը չըգտնելով,— իսկ մի ուրիշը բնակութիւն է հաստատել կուսակիւն անտառում: Ինչ ասել կուզի, որ սրանց ցանքսը վատ է լինում, մինչդեռ ազգաբնակութիւնը շատանում է տարէց-տարի: Գուցէ կարելի լինէր որ և է արհեստով պարպել՝ դարբնութեամբ կամ մի ուրիշ յարմար արհեստով՝ սակայն այն հեռու ժամանակներում, ինչպէս և այժմ, ուրիշի աշխատանքով չապրել ցանկացողներ շատ կային: Ով համարձակ էր, նա միշտ հոտառութեամբ էր իմանում թէ ռոտեղից կարելի է օգուել,— և այն ժամանակ վայ թոյլին: Գիցուք, որ և է անտառային համայնքնի անդամները հացի և ուրիշ արդիւնքների սաստիկ կարիք են զգում: Ի՞նչ անեն: Խաղաղ բնաւորութեան տէր մարդիկ կասեն. «Տղերք, անտառում թմբի ծառ շատ կայ. արիք, պոկենք կեղևը և չարուխ ու խսիր գործենք, իսկ բնափայտից շինենք ամաններ, գլալներ, փեթակներ և այդ բոլորը փոխենք հարուստ համայնքո՞ւմ՝ հացի հետ»: Բայց տրեխ գործելը ամենքի էլ գուրը չի կարող գալ. կը գտնուեն շատերը, որոնք կուզեն ուրիշ կերպ ձեռք բերել հարկաւոր բարիքը: Եւ ա՛հ ամենից խեղախն ու համարձակը վեր է ցատկում և ասում. «Անտառ գիւղացիք, ա՛հա թէ ինչ. շատ արդեօք օգուտ կարող էք գուր ստանալ կեղևից: Գուր ուզում էք հալալ աշխատանքով ամեն ինչ ձեռք բերել. բայց այդպէս ապրելով, դուք կարող էք սովից սատկել, էս աշխարհի լաւի համն էլ չըտեսած: Տղերք, մենք ոյժ շատ ունենք, արիք գնանք պատերազմի այդ հարուստ համայնքի դէմ և մի տարուայ պաշար խլենք բերենք: Իսկ ով կնոջ պէս վախկոտ է, թող նա տանը նստի, կեղև պոկի ու տրեխ գործէ»: Այս խօսքերը գուր եկան մեր անտառի բնակիչներին, և նրանք վճռեցին պատերազմի գնալ այս խիզախի յետևից: Փող են փչում և հաւաքում են արշաւանքի համար. պայթեց չարիքը երկրագործական համայնքի գլխին: Նա լսեց անսպասելի հիւրերի գալուստը և դառն արցունքով պատրաստուեց ընդունել մահը, պաշտպանելով իր հայրենի հողը: Թշնամիները յարձակում գործեցին, և սկսուեց մահու կոխը: Երկար ու կատաղի կռիւ էր այդ, բայց վերջ է

վերջոյ անտառի բնակիչները յաղթեցին, որովհետև նրանք և թռով աւելի շատ էին և՛ աւելի կատաղած էին սովից: Երկրագործներէից շատերը սպանուեցին, շատերն էլ անտառ փախան: Իսկ յաղթողները վերցրին համայնքի ամբողջ բարիքը, վերցրին հետները կանանց ու երեխաներին և հարուստ աւարով տուն վերադարձան: Այն խիզախը, որը բոլորին պատերազմի տարաւ, կուռւմ էր թշնամու հետ շատ քաջ և շատերին միւս աշխարհը ուղարկեց: Այդ բանի համար իւր ընկերների կողմից նա պատւի ու յարգանքի արժանացաւ և աւարի բաւական մեծ մասը ստացաւ: Նոր արհեստը անտառաբնակներին դուր եկաւ: Ոչ վարել, ոչ ցանել, — իսկ բարիքը միշտ կայ ու կայ... Երբ նրանք իրանց պաշարը պարպեցին, նորից պատրաստուեցան արշաւանքի գնալու: Այս անգամ էլ իրանց զօրավարը ընտրեցին նրան, որը այնքան յաջող ու ճարպիկ կերպով առաջին անգամը գործը գլուխ բերեց: Այս անգամ էլ անտառի բնակիչների արշաւանքը յաջողութեամբ աւարաուեց և շնորհիւ զօրավարի խորամանկութեան, ճարպիկութեան ու քաջութեան, նրանք տուն վերադարձան կրկին մեծ աւարով: Առաջնորդ զօրավարը այս անգամ աւելի մեծ բաժին ստացաւ և աւելի մեծ պատուի ու յարգանքի արժանացաւ: Կամաց-կամաց նա հրամանատար և կառավարիչ դարձաւ ոչ միայն պատերազմի, այլ նա և խաղաղ ժամանակ: Ամեն մի կուռից յետոյ զօրավարի մօտ մնում էր մեծ աւար. նա հաւաքում էր իր մտերիմ գինուորը՝ ընկերներին, ռազմիկներին, և ուտեցնում, խմեցնում ու հազցնում էր նրանց իր հաշուով, — իսկ ռազմիկները նրան ի հարկէ հնազանդւում էին միշտ կուրօրէն: Այդ ռազմիկները վրայ յենում էր զօրավարը անազին իշխանութիւն էր ձեռք բերում համայնականների վրայ: «Հնազանդուեցէք ինձ ձեր բարի կամքով, թէ չէ վաճը կկել տարել է ձեզ» ասում է նա նրանց: Եւ ով մեղք է գործել զօրապետի առաջ, ռազմիկները իսկոյն կեթ այդ մարդուն խելքի են բերում: Զօրապետը սկսում է իր ձեռքի տակ պահել ամբողջ համայնքը, ամեն բանի վրայ իր թաթն է դնում: Ահա այսպիսի ձևով է, որ մեծ մասամբ ծագում է հասարակական իշխանութիւնը: Զօրապետների մէջ ով ամենից ուժեղն է, նա իր իշխանութեան տակ հաւաքած է շատ հա-

մայնքներ, կազմում է մեծ ռազմիկների խումբ և գնում է պաշար ձարելու: Ոչ մի երկրագործական համայնք չի կարող նրան դիմադրել, և որտեղ նա երևաց, այնտեղ տիրում է լացն ու աւեր: Աղէկաւոր լալիս են գիւղացիները: Կարիքը, ասում են, շատ բան կըսովորեցնի: Երկար մտածելուց յետոյ գիւղացիները հետևեալ վճիռը կայացրին: Դաժան զօրապետի մօտ նրանք ուղարկում են դեսպաններ հետևեալ առաջարկութիւնը անելու. «Քաջ զօրապետ, փոխանակ մեզ կողոպտելու, քարուքանդ անելու և կեանքից զրկելու, աւելի լաւ չի լինի, եթէ դու մեզանից տարեկան որոշ հարկ վերցնես: Վերցրու ինչքան ուզում ես, միայն թէ մեզ ձեռք մի տայ: Ախր քեզ համար էլ այդ աւելի ձեռնտու է, այժմ միանգամից դու կաւերես մեր տունն ու տեղը և էլ ոչինչ չես թողնի, որ յետոյ կարողանաս առնել, իսկ եթէ մեր ասածի նման վարուես՝ այն ժամանակ ամեն տարի դու քո հարկը կըստանաս: Մենք կը լինենք քո հիւ հպատակները»: Զօրապետը տեսնում է, որ գիւղացիք իբրաւ խելօք ու շատ ձեռնտու բան են ասում. բայց բնաւ ցոյց չըտալով, որ հասկանում է, խրոխտ ձայնով պատասխանում է: «Թէև ձեզ, անպիտաններ, պէտք էր ոչնչացնել, որպէս զի ձեր շունչն անգամ կտրէր աշխարհիցս, բայց իմ անսահման բարեհոգութեան շնորհիւ ես ձեզ խնայում եմ. այսուհետև ես էլ չեմ կողոպտի ու քարուքանդ անի ձեր տունն ու տեղը, իսկ դուք դրա փոխարէն ինձ մեծ հարկ պիտի տաք: Բայց չըմոռանաք, որ դուք իմ հիւ ծառաներն էք, — կուզենամ՝ կըխնայեմ, կուզենամ՝ միւս աշխարհը կուղարկեմ»: Գիւղացիք գլուխ տուին և ուրախացած տուն վերադարձան:

Այնուհետև զօրապետի համար սկսուեց մի անընդհատ բարեկեցական, կերուխում (նա հրամայեց արդէն իրան իշխան անուանել): Իր խմբի հետ նա ման է գալիս մի համայնքից միւսը, հարկ է հաւաքում և մեղր ու կարագի մէջ լողում: Ամեն տեղ ընդունում են նրան մեծ պատուով ու շուքով, որ անում են բոլորը վախից. և իշխանը կամաց-կամաց մոռանում է, որ ինքն էլ նոյնպիսի մարդարարած է, ինչպէս բոլորը: Նա մոռանում է, ինչ ձևով նա ստացաւ իր իշխանութիւնը. նա հրամայում է իր հպատակներին հաւատալ, որ իր իշխանութիւնը ոչ թէ պատերազմի միջոցով

և բռնութեամբ և ձեռք բերուած, այլ Աստուծոց է: Նա պահանջում է բոլորից անպայման հնազանդութիւն և միամտորէն կարծում է թէ երկիրն ու մարդիկ իրանց գոյքով միասին նրա սեփականութիւնն են կազմում,—և նա իրաւունք ունի վարուելու այդ բոլորի հետ, ինչպէս որ իր քէֆն է թելագրում: Մտաւորապէս հազար տարի առաջ Ռուսաստանում շատ կային այդպիսի իշխաններ, որոնք ժողովրդի վզին ահագին հարկեր էին գնում և նրա տունը աւերում: Նուաճելով մի քանի համայնքներ՝ ամեն մի իշխան կազմում էր նրանցից իր իշխանութիւնը: Բայց շուտով Ռուսաստանում իշխանները զգացին, որ երկիրը նեղ է իրենց համար և սկսեցին իրար հետ կռուել: Նրանք կողոպտում և աւերում էին փոխադարձաբար միմիանց իշխանութիւնները, դաւաճանութեամբ սպանում էին իրանց թշնամիներին, մի խօսքով, նրանցից ամեն մէկը ոչինչ չէլինայում միւսներին ոչնչացնելու և այն ժամանակի համայն Ռուսաստանի տէրը դառնալու համար: 400 տարուց աւել կըլուում էին նրանք միմիանց հետ: Ժողովրդի արիւնը հոսում էր գետերով, մարդիկ փախչում էին աշխարհիս չորս կողմը այդ անընդհատ աւերումներից: Վերջ ի վերջոյ իշխաններից մէկին յաջողուեց միւս բոլորի իշխանութիւնների վրայ տէր դառնալ: մէկին սպանեց, միւսին աքսոր ուղարկեց, իսկ ինքը դարձաւ թագաւոր: Շէնց այդ ժամանակից սկիզբն առաւ Մոսկուայի պետութիւնը: Մոսկուայի թագաւորը իր սեփականութիւնն էր հաշուում ուրիշ ժողովուրդը այն ամբողջ երկրի հետ, որի վրայ ապրում էր վերջինս և որը նա իր արիւն ու քրտինքով մշակում էր: Դեռ հին ժամանակներից իշխանները սովորութիւն էին դարձրել ամբողջ համայնքներ իրանց ռազմիկներին բաժին տալ՝ վերջինների հաւատարիմ ծառայութեան համար: Ընծայուած համայնքները իրանց նոր տէրերին հարկ պիտի տային. իսկ տէրերը իրանց կողմից արդէն պարտաւոր էին հարկ տալ իշխանին: Ինչ ասել կուզէ, որ հարկերը աւելի ծանր դարձան: Երբ ստեղծուեց Մոսկուայի պետութիւնը, Մոսկուայի թագաւորը նախկին իշխանների նման շարունակում էր իր նախարարներին ու պալատականներին համայնքներ բաժանել նրանց հաւատարիմ հրապատակութեան համար: Նախարարները զրա փոխարէն պար-

տաւոր էին պատերազմի ժամանակ իրանց կալուածքներից զինուորների որոշ քանակութիւն դուրս բերել և հարկեր վճարել պետական գանձարանին: Նախարարները և ուրիշ աղաները, ի հարկէ, աշխատում էին իրանց գիւղացիներից որքան կարելի է շատ եկամուտ ստանալ և չափազանց կեղեքում էին նրանց: Այն բոլոր գիւղական համայնքները, որոնք նախարարների ու զանազան աղաների ձեռքում չէին, կազմում էին թագաւորի սեփականութիւնը, որ կառավարում էին նրա գործակատարները: Եւրովհետեւ գիւղացիները աղաների ձեռքից սաստիկ ծանր զրկանքներ էին կրում, սկսեցին նրանք փախչել իրանց նախկին տեղերից և նորերը փնտրել, որտեղ ոչ աղաներ, ոչ էլ թագաւորի վարձկաններ կային: Նախարարների և աղաների համայնքները սկսեցին դատարկուել. այդ բանը ի հարկէ աղաներին դուր չեկաւ, և նրանք սկսեցին գանգատուել թագաւորին, որ ժողովուրդը հողի վրայից փախչում է, և այդ պատճառով նրանք չեն կարող իրանց պետական ծառայութիւնը կատարել: Թագաւորները լսեցին նախարարների աղերսանքները և կամաց-կամաց սկսեցին սահմանափակել գիւղացիների կամքը և իրաւունքը մի համայնքից միւսը տեղափոխուելու վերաբերմամբ: Սկզբում թոյլ տուին նրանց տարուայ մէջ փոխյն երկու անգամ տեղափոխուել,— իսկ յետոյ թագաւորներից մէկը բոլորովին վերջ դրեց գիւղացիների ազատութեան և ստմիշտ կպցրեց նրանց իրանց հողին: Գիւղացիները հոգով ու արմնով ընկան կալուածատէրերի իշխանութեան տակ: 300 տարի տևեց ժողովրդի ճորտութիւնը. աւելորդ է յիշել անգամ թէ ինչպիսի տառապանքներ, ցաւ ու վիրաւորանքներ կրեց ժողովուրդը կալուածատէրերից՝ այդ ճորտութեան ընթացքում: Այդ բոլորը ամեն մի ազնիւ ուսու մարդու սրտում պիտի գըրուած լինի արիւնոտ ու բոցեղէն տառերով:

Շատ անգամներ է ապստամբուել ամբողջ ժողովուրդը իր արքայազարիչների դէմ: Բայց համերաշխ չէր գործում, և հաւատարիչները յաղթող հանդիսացան: Նրանք թափեցին գիւղացիների արեան մի ամբողջ ծով և նրա մէջ խեղդեցին գիւղական ապստամբութիւնը: 1861 թ. կատարուեց գիւղացիների զրատութիւնը ճորտային լուծից: Ճանաչեցին, որ գիւղացիներ-

ըլ ազատ մարդիկ են, որ թէ աստուածային և թէ մարդկային օրէնքներին հակառակ էր պահել նրանց այդքան ժամանակ ճորտութեան մէջ, նմանեցնելով նրանց անասունների, որոնց հետ կարելի էր անել, ինչ կուզես: Տօն էր ամբողջ Ռուսաստանի համար: Չէ որ գիւղացիներին շնորհուեց ազատութիւն, որից նրանք այնքան ժամանակ անիրաւացի կերպով զրկուած էին: Գովում ու փառաբանում էին ազատարար թագաւորին, որ նա վերադարձրեց գիւղացիներին նրանց նախկին ազատութիւնը: Բայց հողը ի՞նչ եղաւ, ո՞ւր մնաց... Այն հողը, որ ժողովուրդը ամբողջ հազար տարի ողողել էր իր արիւն-քրտինքով: այն հողը, որ դարերից ի վեր գիւղացիների սեփականութիւնն էր և պէտք է լինէր: Ազատեցին արդեօք հողը կալուածատէրերի ձեռքից և աւելին այն գիւղացիներին: Ո՛չ: Հողը ճանաչուեց կալուածատէրերի սեփականութիւն և միայն իրաւունք տրուեց յետ գնել նրան: Գոնէ ամբողջ հողը, որ գիւղացիները մշակում էին, տային նրանց յետ գնելու: Բայց ի՞նչից ստիպուած այդպէս պիտի անէին. չէ որ այդ այնքան էլ ձեռնառու չէր կալուածատէրերին: Գործը աւելի ճարպիկ կերպով գլուխ բերին: Կալուածատէրերը թողին գիւղացիներին ամենավատ հողերը, ստիպեցին նրանց յետ գնել այդ հողերը, իսկ իրանց համար թողին ամենալաւը:

Գիւղացիների հողաբաժինները այնպէս էին բաշխուել, որ նրանք ոչինչ էլ չէին կարող անել այդ հողերի վրայ, որովհետև հողաբաժինները փոքր էին և գիւղացիները ստիպուած եղան էլի նոյն աղաներից հողը կապալով վերցնել: Իրօք, ի՞նչ կարող էր անել գիւղացին Ձ դեսնատին հողի վրայ, երբ վերջինս երբեմն նոյնիսկ մի տեղում էլ չէր գտնուում, այլ մաս-մաս էր արուած: Շնորհիւ ազգաբնակչութեան աճման՝ գիւղացիների հողաբաժինները աւելի փոքրացան: Իսկ որովհետև վճարումները անհամեմատ մեծ էին, այլևս ձեռնառու չէր հող պահելը: Ինչ-որ գիւղացին իր հողաբաժնից էր ստանում, ընկնում է գանձարանը, իսկ նա ինքը սովին է մատնուած: Եւ ահա նորից ինչպէս և առաջ ժողովուրդը ստիպուած է փախչել իր հողի վրայից, որը իւրացնում են զանազան վաշխառուներն ու մարդակերները: Բայց ի՞նչով պարապեն նրանք, որոնք թողին

իրանց հողը: Ազատ հողեր էլ չըկան, որ նրանք առաջուայ պէս գիւղական համայնքներ կազմեն: Ո՞ւր փախչեն լսեղճերը կալուածատէր աղաների ձեռքից: Անհող գիւղացիները ուղեն-չուղեն նորէն պիտի հողատէր աղաների ճորտը դառնան, կամ, եթէ բաղդերը բերեց, որ և է գործարան մանեն: Սով-թագաւորի սարսափելի ուրուականը անհող գիւղացու գլխին է կանգնած, նա հալածում է նրան և գցում կալուածատիրոջ կամ գործարանատիրոջ թաթի մէջ, աղաների, որոնք հէնց դրան էլ սպասում են: Ընկնելով աղայի ձեռքը, գիւղացին մշակում է իր պապական հողը նոյն նահապետական գուլթանով: Մակայն ճորտի աշխատանքի արդիւնքը ընկնում է ոչ իր՝ ճորտի ձեռքը, այլ կալուածատէր աղայի ամբարը: Ճորտը ստանում է միայն ողորմելի աշխատավարձ, որով հազիւ նա կարողանում է իր գլուխը և իր ընտանիքը պահել: Ահա թէ ինչու շուկայում կալուածատէրը ծախում է այն ցորենը, որը ուրիշների աշխատանքի արդիւնք է, իսկ ճորտ հողագործը ծախում է նոյն կալուածատիրոջ «իր ձեռքերը», որոնք այնքան ցորեն են ցանում նոյն կալուածատիրոջ համար...

Մենք տեսանք, թէ ի՞նչպէս արտագրող-երկրագործը հողատիրոջ համար «աշխատաւոր ձեռքեր» դարձաւ: Այժմ տեսնենք թէ ո՞ւր մնաց արտագրող-արհեստաւորը:

Հին ժամանակներում փոքրիկ համայնքի գրութիւնը բաւական ծանր էր: Այսպէս թէ այնպէս նա կարող էր մի կերպ իր ապրուստը հայթայթել, իսկ կեանքի ապահովութեան կողմից նրա կացութիւնը վատ էր: Յաճախ թշնամին յաղթում էր նրան և մեծամեծ մլասներ հասցնում: Այդպիսի յարձակումներից քիչ-շատ ապահովուած լինելու համար, փոքր համայնքները ստիպուած էին աշխատակցութեան դիմել, ինչպէս մի ժամանակ վայրենիները: Աշխատակցութիւնը միացնում էր վայրենիներին՝ համայնքների, իսկ այժմ միացնում է մի քանի փոքր համայնքներ ի մի մեծ համայնք, որ կազմում է քաղաք: Երբ բնակիչները շատ են, ի հարկէ, աւելի հեշտ է պաշտպանուել թշնամիների դէմ, քան երբ համայնքները առանձին են ապրում:

Քաղաքի շուրջը կազմուում են արուարձաններ, փոքր համայնքներ, որոնց բնակիչները վտանգի ժամանակ ապաստան

են գտնում քաղաքում: Աշխատանքի բաժանումը համայնքներում առաջ է բերում արհեստաւորներին՝ կօշկակարներին, դերձակներին, դարբիններին և այլոց երևան գալը: Բայց փոքր համայնքներում արհեստաւորների թիւը կամայակամայ սահմանափակ է լինելու: Եթէ, դիցուք, համայնքի համար մի դարբինն էլ բաւական է, այդ դէպքում իւրաքանչիւր աւելորդ դարբին ստիպուած է հեռանալ համայնքից, կամ պէտք է մի ուրիշ արհեստով պարապի: Այդպէս չէ քաղաքում. այստեղ բնակիչներ էլ շատ կան և շրջակայ համայնքներից էլ գալիս են քաղաքի շուկան իրանց ապրանքները փոխանակելու համար: Այստեղ արդէն ամեն տեսակ արհեստաւորի ապրանքների մեծ պահանջ կայ. այս է պատճառը, որ բոլոր արհեստաւորներն էլ քաղաքում ապրել են ձգտում, և միայն քաղաքումն է, որ ծաղկում են ամեն տեսակ արհեստագիտական արտադրութիւններ: Իւրաքանչիւր արհեստաւոր պէտք է ունենայ այն բոլոր գործիքները, որոնք անհրաժեշտ են նրա աշխատանքի համար. նա պէտք է այնքան փող ունենայ, որ կարողանայ իր արդիւնքի համար հարկաւոր նիւթերը գնել,—մի խօսքով, նա պէտք է ունենայ այն, ինչ արդիւնաբերութեան միջոցներ են անուանում:

Դիցուք, քաղաք եկաւ մի փականագործ, նա ունի հարկաւոր բոլոր գործիքները, իսկոյն սարքում է իր արհեստանոցը և սկսում է աշխատել: Նա վատ աշխատաւոր չէ, և ապրում է բաւական լաւ: Բայց ահա նրա հետ դժբաղդութիւն է պատահում. նա սայթաքեց, ընկաւ և ոտը կտորեց: Աշխատելու հնար չըկայ այլևս, սակայն պէտք է ապրել, թէ չէ: Սկզբում նա ուտում վերջացնում է իր՝ սև օրի համար պահածը, բայց աշխատել զեռ անկարող է: Ի՞նչ անի խեղճը. ճարահատեալ սկսում է իր գործիքները ծախել: Ծիշտ է, որտի խորը կսկիծով է նա բաժանւում նրանցից, բայց ի՞նչ արած—ուրիշ ելք չըկայ: Մի քանի ամիս պահած մնալուց յետոյ՝ նա վերջապէս վեր կացաւ, բայց գործիքների հեռքն անգամ չէր մնացել: Մեր փականագործը գնում է իր հարևան փականագործի մօտ, որպէս զի նրանից ժամանակաւորապէս գործիքներ վերցնի և որ և է աշխատանք խնդրի, որովհետև նա միշտ շատ պատուէրներ է ունենում: Դժբաղդարար այդ հարևանը «խելքը գլխին» մարդ

էր և իսկոյն հասկացաւ, թէ բանը ինչու՞ն է: «Ո՛չ, սիրելիս, ստու՞մ է նա խեղճ փականագործին, «ես քեզ գործիքներ չեմ կարող տալ, այլ աւելի լաւ է այսպէս անենք,—ես պատուէրներ շատ ունիմ, եթէ ուզում ես, կանգնիր այստեղ ու աշխատիր: Ես քեզ կը վճարեմ, ինչքան հարկաւոր է, բայց պատրաստածդ ապրանքը իմը կըլինի»: Շատ լաւ հասկացաւ մեր փականագործը թէ ի՞նչ էր «խելքը գլխին» մարդու ասածը, բայց ի՞նչ պիտի անէր—խօսմ կորչելու չէր: Եւ սկսում է աշխատել մեր բարեկամը իր ճարպիկ հարևանի արհեստանոցում: «Խելքը գլխին» մարդը իզուր չարեց այդ ամբողջ մեքենայութիւնը. նա իր աշխատաւորից օգուտ էր ստանում, և ինչպէս ասում են, համը բերանը մնաց: Եւ նա սկսում է վնասել գործիքներից զուրկ փականագործներին և նրանց իր մօտը քաշել: Ի՞նչ ասել կուզէ, որ այդպիսիները միշտ գտնւում են, որովհետև մի թէ քիչ են դէպքերը, երբ արհեստաւոր մարդը փողոց է շարուում... Մէկը հրեհէի գոհ դարձաւ և «չփլախ» մնաց, միւսը իշխանի աւերած համայնքից փախաւ, և այլն: Եւ «խելքը գլխին» փականագործը այդ բոլորին էլ իր մօտ է հաւաքում և աշխատանք տալիս, նա լայնացնում է իր արհեստանոցը, աւելացնում է գործիքների թիւը,—և աշխատանքը ետում է նրա մօտ: Վաղուց է արդէն, որ նա ինքը թողել է աշխատելը, որովհետև ժամանակ չըկայ դրա համար, — չէ՞ որ արհեստանոցը պիտի կառավարէ: Նա գիտէ, որ այդ արհեստանոցին «մանուֆակտուրայ» անունը պիտի կպցնել, և հրամայում է իր ապրանքների վրայ դրօշմել, դիցուք, «Պետրոս Մարկոսեանի մանուֆակտուրա» կնիքը:

Մանուֆակտուրան ապրանքների արտադրութեան այն ձևն է, երբ որոշ թիւ աշխատաւոր արհեստաւորներ մանուֆակտուրայի տիրոջ արհեստանոցում արտադրում են ապրանքներ՝ տիրոջ գործիքներով և տիրոջ տուած նիւթերից, երբ նրանց աշխատանքի արդիւնքը լիովին տիրոջ զրպանն է մըտնում, իսկ արհեստաւորները աշխատավարձ են ստանում:

Մանուֆակտուրայի տէրը արդէն կապիտալիստ է (կապիտալ խօսքից, որ նշանակում է առօրեայ լեզուում դրամագլուխ, իսկ տնտեսագիտութեան մէջ առանձին և շատ որոշ նը-

շանուկութիւն ունի): Նա ծախսում է կապիտալ, վարձում է արհեստանոց, գնում է նիւթեր ու գործիքներ, որպէս զի ուրիշի աշխատանքի միջոցով ստանայ աւելի շատ կապիտալ, աւելի մեծ օգուտ:

Արհեստային աշխատանքի այն բոլոր շրջաններում, որտեղ թանգ գործիքներ են պէտք (փակահագործի, դարբնի և այլոց համար), առաջ է գալիս մանուֆակտուրան, որովհետև ամեն տեղ էլ կը գտնուեն բաւականաչափ «խելքները գլխներին» մարդիկ, որոնք միշտ պատրաստ կըլինեն դժբաղդութեան ժամանակ իրանց մերձաւորի արիւն-քրտինքը քամել:

Մանաւանդ շատ են դուրս գալիս այգպիտի «խելքները գլխներին» մարդիկ չարչիների և վաճառականների միջից: Միայն արհեստաւորների չնչին մասը կարող է պատուիրատուների համար աշխատել: Առհասարակ լինում է այնպէս, որ այսօր ոչինչ պատուէր չունիս ու ձեռներդ ծախած պիտի նըստես ու սպասես, իսկ վաղը մէկ էլ տեսար եկան,—հացը լաւ է բուսել հարեան գիւղերում, գիւղացիների ձեռքը աւելորդ կոպէկ ընկաւ և նրանք ուզում են արեւմտի և պատարոտած ոտնամանների տեղ կոշիկներ գնել: Ուրեմն եթէ չես ուզում տարուայ մի մասը ձեռներդ ծախած նստել, և ուզում ես հարկաւոր դէպքում պատրաստի ապրանք ունենալ,—չպէտք է պատուէրների սպասես, այլ անդադար պիտի աշխատես վաճառքի համար: Նախօրօք ծախու համար ապրանք պատրաստելու այս ձևը կոչւում է տնայնագործութիւն, որը զանազանում է սովորական արհեստից նրանով, որ այստեղ ապրանքը պատրաստուում է առանց պատուիրողների: Միջին Ռուսաստանի նահանգներում կան շատ գիւղեր, որոնք ամբողջապէս տնայնագործութեամբ են պարապում: Մի գիւղի բնակիչները գամեր շինողներ են, միւսինը՝ հիւսններ, երրորդինը՝ կոշկահարներ և այլն: Նախօրօք պատրաստում են սրանք ահագին քանակութեամբ ապրանքներ և յետոյ զանազան շուկաներում և տօնավաճառներում ծախում են: Իսկ որովհետև ապրանք ծախելը գլուխ ցաւեցնող մի գործ է, որ հմտութիւն և շքրջանաւորութեան մէջ գտնուող դրամագլուխ է պահանջում,—տնայնագործները զանազան չարչի—ծիւղիների ձեռքն են

ընկնում: Վերջիններս ընդունում են տնայնագործներից պատրաստի ապրանքը, վճարում են փողը և երբեմն նոյնիսկ ապագայում պատրաստուելիք ապրանքի համար «բէհ» (գրաւ) են տալիս: Դրա փոխարէն տնայնագործը աշխատում է չարչու համար ճիշդ այնպէս, ինչպէս քաղաքի բանուորը գործարանատիրոջ համար: Միայն անունով է տնայնագործը իր գլխի տէրը, բայց իրօք նա այնքան է ստրկացած, որ առանց չարչու մի քայլ անգամ չի կարող անել: Ամբողջ առևտուրը չարչիների ձեռքում է գտնուում. չարչիները բէհ են տալիս աշխատանքի համար, նրանք տալիս են տնայնագործին յաճախ և նիւթեր: Աղա-չարչուն նեղացնելը մեծ անբաղդութիւն է. նա կարող է այլևս չընդունել քո ապրանքը և կըթողնէ, որ դու սատկես սովից: Պարզ է, որ ամբողջ օգուտը վաշխառու վաճառականի ջերն է մտնում, իսկ տնայնագործի բաղքը ստրկական աշխատանքը աղքատութիւնն է միայն: Վատ է գիւղական տնայնագործների կացութիւնը, բայց նախանձելի չէ և քաղաքի արհեստաւորների վիճակը: Այստեղ նրանց ստրկացում են պատրաստի ապրանքների խանութուորները և կապալառուները: Ճարպիկի մէկը ինքը մի հատ կոշիկ անգամ կարել չըզիտէ, բայց քաղաքային խորհուրդից կամ ինտենդանտային վարչութիւնից հազարաւոր կոշիկների կապալ է վերցնում, գրաւ է տալիս,—իսկ ամբողջ աշխատանքը կոշկակարների միջև է բաժանում: Մտոր մատին չըզարկած, նա ստանում իւրաքանչիւրի կոշիկից բաւական օգուտ, և նոյնիսկ իր գլուխն էլ գովում է. «Ես, ասում է նա պարծենկոտութեամբ, ձեր բարերարն եմ, ես ձեզ աշխատանք եմ տալիս. առանց ինձ դուք սովից կը սատկէք»: Իսկ կոշիկների խանութը յայտարարութիւն է անում, որ պատուէրներ է ընդունում, և սակայն նոյնպէս վարձովի կոշկակարների մէջ է բաժանում ստացած պատուէրները: Այսպէս ամեն տեղ անկախ արհեստաւորը ընկնում է իր հարեան արհեստաւորի լուծի տակ: Սա էլ երէկ գուցէ նրա նման հասարակ մշակ էր և մէջքը երկուտակ արած անդադար աշխատում էր, բայց այժմ որքան հեռու են նրանք միմիանցից իրանց գիբքով: Ինչպէս նա սովորեց ուրիշի աշխատանքով ապրել, ինչպէս նա իր ձեռքի տակ հաւացքեց իր եղ-

բայր-արհեստաւորներին և ստիպեց նրանց իր համար աշխատել...

Վերագտնանք մեր «խելքը գլխին» փականագործին, որը իր համար մանուֆակտուրայ բացեց: Նրա գործերը լաւ են գնում, Շնորհիւ «հալալ» աշխատանքին նրա փորը զգալի կերպով հաստացաւ, նա ինքը պատկառելի և վայելուչ կերպարանք ստացաւ, և այժմ նրա անունը «Մարկոս աղա» է: Նա շուտ-շուտ է յաճախում Աստու տաճարը, սրբերի առաջ փթանոց մոմեր է վառում, և այդ բոլորը անում է իբրև շնորհակալութիւն այն բանի համար, որ այդ սրբերը ողորմած են դէպի նա և պարզեցում են նրան՝ անարժանին հարստութիւն. իսկ այն, որ նրա մօտ աշխատող բանուորները անիծում են այն օրն ու ժամը, երբ նա լոյս-աշխարհ է եկել, այն, որ նրանք աշխատելուց ուժասպառ են լինում և սովից քիչ է մնում մեռնեն,—այդ բոլորը ոչինչ... Ձէ՞ նրանք հարիւրապատիկ կը վարձատրուեն միւս աշխարհում...

Այժմ նայենք թէ ինչպէս պիտի ազդէր մեր «խելքը գլխին» մարդու մանուֆակտուրան առանձին աշխատող ինքնուրոյն փականագործների վրայ: «Սելքը գլխին» փականագործի մանուֆակտուրայում աշխատում են, դիցուք, 10 մարդ: Նրանց բոլորի համար նա պահում է մի արհեստանոց: Իսկ անկախ փականագործները ստիպուած են ամեն մէկը իր համար մի առանձին արհեստանոց ունենալ: 10 փականագործները աշխատում են մի արհեստանոցում, իսկ 10 անկախ փականագործները 10 հատ արհեստանոց պիտի պահեն: Ուրեմն մանուֆակտուրայի տէրը անկախ փականագործների հետ համեմատած ունի այն առաւելութիւնը, որ շահում է արհեստանոցի վարձ, վառելիքի և լուսաւորութեան մէջ: Բայց այդքանը դեռ բոլորը չէ: Իւրաքանչիւր ազատ փականագործ, եթէ ուզում է կարգին աշխատել, պէտք է իր արհեստի համար հարկաւոր բոլոր գործիքները ունենայ, չը նայելով, որ նրա գործիքների մի մասը միշտ առանց գործադրութեան է մնում, եթէ, դիցուք նա բանում է գնդանի վրայ, խարտոցները նրան պէտք չեն: Ուրեմն գործիքների մէջ էլ մանուֆակտուրայի տէրը բաւական օգուտում է համեմատելով առանձին փականագործների հետ: Մանուֆակտուրայում մէկը մի բան է անում, միւ-

սը՝ ուրիշ. այդպիսով՝ այդտեղ գործիքներն էլ պարապ չեն մնում: Այս նշանակում է, որ գործիքների վերաբերմամբ էլ մանուֆակտուրայի տէրը առաւելութիւններ ունի՝ անկախ արհեստաւորների հետ համեմատելով: Բայց այդ էլ դեռ բոլորը չէ: Փականագործը, որ կողպէքներ է շինում մենակ իր արհեստանոցում, ինքը պէտք է կռէ-կոփէ կողպէքի մասերը, յետոյ էլ ինքը պէտք է դրստէ ու մաքրէ վերջացնէ, և վերջապէս ինքը պիտի ի մի հաւաքէ կողպէքի մասերը: Այդ պատճառով նա ստիպուած է մի գործիքից միւսին դիմել և իզուր տեղը ժամանակ կորցնել: Եթէ մարդ մի գործիքով է աշխատում, նա կարող է շատ աւելի արագ ու լաւ աշխատել, քան եթէ մարդ ստիպուած է յաճախ փոխել իր գործիքները, որովհետև ամեն մի գործիքի «սամթը» պէտք է աւնել,—մի բան, որ ամեն անգամ շատ ժամանակ է խլում: «Սելքը գլխին» փականագործը տեսնում է, որ մի գործիքից միւսին անցնելը ունի շատ մեծ անյարմարութիւններ. և նա մտցնում է իր մանուֆակտուրայի մէջ աւելի օգտակար կարգ. «Բաւական է, որքան դուք դարբնոցից արհեստանոց գնացիք եկաք», ասում է նա իր աշխատաւորներին, «թոյ ձեզանից երկուսը դարբնոցում կողպէքների մասերը կռեն, հինգը թող այդ մասերը դրստեն ու սաքեն, իսկ երկուսը թող մասերը ի մի հաւաքեն»: Ուրիշ խօսքով, իր մանուֆակտուրայի մէջ նա մըտցնում է աւելասնկի բաժանում: Աշխատանքի բաժանման ժամանակ համայնքում իւրաքանչիւր մարդ մի որ և է արդիւնք է արտադրում. այս ձևը կոչւում է աշխատանքի հասարակական բաժանում: Աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանման ժամանակ իւրաքանչիւր բանուոր արտադրում է ոչ ամբողջ արդիւնքը, այլ արդիւնքի միայն մի մասը: Պարզ է, որ աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանումը աշխատանքը աւելի արդիւնաւոր է դարձնում, քան հասարակական բաժանումը: Նախ, որ իւրաքանչիւր բանուոր մի գործիքից միւսին անցնելու համար ժամանակ չի կորցնում, և երկրորդ՝ շարունակ մի գործիքի վրայ աշխատելով, բանուորը նրա «սամթն» է առնում և աւելի արագ է աշխատում, քան եթէ նա յաճախ փոխէր գործիքները: Աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանման հէնց այդ առաւելութիւններից և շահաւէտութիւնից զուրկ են աշ-

խատող փականագործները: Եւ այդ է պատճառը, որ նրանց աշխատանքը մանուֆակտուրային աշխատանքի հետ համեմատեթէ իւրաքանչիւրը օրական 5 կողպէք շինի, միասին 50 կողպէք կը պատրաստեն,—իսկ 10 մանուֆակտուրային փականագործներ, որոնք միասին են աշխատում, իրանց տիրոջ համար օրական 70-կան կողպէք կը պատրաստեն:

Այսպէս ուրեմն մանուֆակտուրայի տէրը համեմատած անկախ բանող փականագործի հետ ունի այն առաւելութիւնը, որ արդիւնքների նոյն քանակութեամբ ստանում է շատ աւելի մար նա շատ աւելի քիչ է ծախում: Հարկաւոր նիւթերը նա ժամ: Իսկ ծախելու ժամանակ նա հնարաւորութիւն ունի սպասելու, որ պէտքի ապրանքը թանգանայ,—քանի որ նա ունի աւելորդ փող,—մի խօսքով ամեն տեղ էլ նա աւելի ձեռնտու պայմանների մէջ է գրուած, քան հասարակ արհեստաւորը: Մանուֆակտուրիստը իր ապրանքները շուկայ է դուրս բերում, իսկ աղքատ արհեստաւորը՝ նոյնպէս իր ապրանքները. նրանց ապրանքները միատեսակ են, բայց արժէքը՝ տարբեր: Մանուֆակտուրիստի մօտ ամեն մի բանուոր օրական 7 կողպէք է պատրաստում, իսկ ազատ փականագործը միայն 5 հատ: Պարզ է, որ մանուֆակտուրիստը կարող է իր ապրանքները աւելի էժան նազրուի փականագործների միջև (վաճառողների մրցում), որը թէև ինքնապիտան փականագործները օրական միայն 5 կողպէք են շինում, սակայն նրանք ստիպուած են ծախել նոյն գնով, ինչ գնով որ ծախում են մանուֆակտուրիստները: Այլապէս ոչ ոք էլ նրանցից ապրանք չի գնի: Պարզ է, որ վերջիվերջոյ նրանք պէտք է սնանկանան և թողնեն իրանց ինքնուրոյն արհեստը: Ունենալով վերևում յիշած առաւելութիւնները, մանուֆակտուրիստը մրցման միջոցով մեղցնում է մանր արհեստը, զրկում է արհեստաւորներին նրանց արդիւնաբերութեան գործիքներից, ազատ արհեստաւորներին ուրիշի ստրուկներ է դարձնում:

Բայց մանուֆակտուրաները մրցում են ոչ միայն մանր արհեստի, այլ և միմիանց հետ: Որքան աւելի մեծ է մանուֆակտուրան, այնքան աւելի ձեռնտու է նրա դիրքը մանր մանուֆակտուրայի հետ համեմատած, այնքան աւելի քիչ է ծախում արդիւնաբերութեան գործիքների վրայ և այնքան աւելի օգտուում աշխատանքի աւելի մեծ բաժանումից: Հետևապէս որքան աւելի մեծ է մանուֆակտուրան, այնքան նրա աշխատանքը աւելի արդիւնաւէտ է, այնքան աւելի էժան կարող է նա ծախել իր ապրանքները: Սոցոր և մանր մանուֆակտուրաների միջև միշտ տիրում է անընդհատ մրցում, և խոշոր մանուֆակտուրան պէտք է ոչնչացնէ մանրը՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս մանր մանուֆակտուրան ոչնչացնում է մանր արհեստի արդիւնաբերութիւնը: Մանուֆակտուրաների մրցումը արտաշայտում է նրանով որ իւրաքանչիւր մանուֆակտուրայ աշխատում է տիրել շուկային: Այդ նպատակին հասնելու համար նա ծախում է ապրանքները որքան կարելի է էժան: Իսկ աւելի էժան ծախել նա կարող է միայն այն ժամանակ, երբ նրանց արտադրութիւնը պահանջում է աւելի քիչ մարդկային աշխատանք: Եւ ահա մանուֆակտուրիստը աւելի և աւելի ձգտում է կատարելագործել արդիւնաբերութիւնը, հեշտացնել մարդկային աշխատանքը: Երևան են դալիս մեքենաները: Մեքենան, կարելի է ասել, ուղղակի փոխարինում է արհեստաւորի աշխատանքը: Մեքենան արտադրում է մեկնայաբար և տալիս է շատ արդիւնք, որի արտադրութիւնը պահանջում է արհեստաւորից շատ հմտութիւն և երկարատև նախապատրաստութիւն. լաւ ջուլհակ լինելու համար պէտք է երկար սովորել,—այս է պատճառը, որ ջուլհակի աշխատանքը աւելի շատ է վարձատրւում, քան դիցուք մշակի աշխատանքը, որ բոլորովին սովորելու կարիք չըկայ: Այն կապիտալիստը, որը ոստայնագործարան է ուզում բաց անել, պէտք է գտնի արդիւնաբերութեան գործիքներից դուրկ արհեստաւոր—ջուլհակներին և ստիպէ նրանց վարձով աշխատել իր համար: Այդ վարձը անշուշտ հասարակ բանուորի վարձից աւելի մեծ կը լինի: Բայց ահա մարդիկ հնարեցին ոստայնագործութեան շոգեմեքենան, որ աւելի արագ և աւելի լաւ է գործում, քան ջուլհակը: Այն մանուֆակտուրիս-

տը, որ շոգեմեքենայ է դրել իր արհեստանոցում, արդէն բոլորովին կարիք չունի շուրհակի ճարպիկութեան և փոխարինում է նրան հասարակ բանուորով, որովհետև շոգեմեքենայի վրայ աշխատել մի մեծ գործ է, իսկ հասարակ բանուորին անշուշտ աւելի քիչ պէտք է տալ, քան արհեստաւորին: Հետևապէս մեքենան փոխարինելով արհեստաւորի ճարպիկութիւնը, կապիտալիստին հնարաւորութիւն է տալիս ետլայ գնալ առանց արհեստաւորի, նրա փոխարէն բանեցնել հասարակ աշխատաւորներ: Այսպէս առաջ է գալիս գործարանը: Նշանակում է, որ արհեստաւորների ձեռքով կատարուող և նրանցից երկարատև նախապատրաստութիւն պահանջող աշխատանքը գործարանում կատարում է մեքենայի միջոցով, որի գործադրութիւնն էլ յանձնում է անուս բանուորների, որոնցից էլ պահանջում ոչ մի նախապատրաստութիւն: Աշխատանքի արդիւնաւորութիւնը գործարանական արդիւնաբերութեան մէջ շատ աւելի մեծ է, քան ուրիշ որ և է արդիւնագործութեան մէջ: Որ և է արհեստաւոր-գարբին օրական դիցուք 600 հատ մեխ կը շինի, իսկ գործարանում հասարակ բանուորը՝ մի քանի հազար: Պարզ է, որ մեքենայի պատրաստած մեխերը արհեստաւորի շինած մեխերից շատ աւելի է ժան կը լինեն: Առհասարակ գործարանը մահացու հարուած է տալիս մանր արհեստին և մանուֆակտուրային, և բաց է անում իր դռները հասարակ բանուորի առաջ, ոչնչացնում է կարիքը արհեստաւորի արտադրութեան մէջ: Իսկ իրանք արհեստաւորները կամ կամաց-կամաց սովից են մեռնում, կամ դառնում են գործարանական հասարակ բանուորներ, գործարանատիրոջ համար «աշխատաւոր-ձեռքեր»:

Ամփոփենք մեր ասածները արտադրող-երկրագործների և արտադրող-արհեստաւորների՝ կապիտալիստի համար «աշխատաւոր ձեռքեր» դառնալու մասին: Հին ժամանակներում զինուորական պահանջները համայնքներում (պաշտպանութիւն թշնամիներից և յարձակում) համայնքի ամենաուժեղ և ամենաքաջ անդամների ձեռքը իշխանութիւն են տալիս և դարձնում նրանց զօրապետներ: Այդ զօրապետները կամաց—կամաց հպատակեցնում են իրանց՝ հայրենի համայնքները և նրանց տէրը դառնում: Նրանք դադարում են իրանց գոյութեան համար մի-

ջոցներ հայթայթել, և ապրում են իրանց ռազմիկների հետ այն հարկով, որ վերցնում են նրանք իրանց հպատակներից, նոյնպէս և այն աւարով, որ թալանում են նրանք օտար համայնքներից: Համայնքների միջև տեղի ունեցող մշտական կռուները վերջանում են նրանով, որ ամենաուժեղ համայնքների զօրապետը հպատակեցնում է բոլոր թոյլ համայնքները և նրանց վրայ հարկեր է նշանակում: Այնուհետև ամենից ուժեղ զօրապետները, որոնք հպատակեցրել են թոյլ համայնքները, շարունակում են պատերազմել իրար հետ, մինչև որ վերջի-վերջոյ որոշ շրջանում զօրապետներից մէկը յաղթում է միւս բոլոր զօրապետներին և նրանց համայնքները իրան հպատակ դարձնում: Առաջ է գալիս պետութիւնը, որի գլուխն է կանգնած զօրապետը կամ իշխանը: Այսպէս առաջ եկաւ և ուսուսաց պետութիւնը: Ռուս իշխանները և թագաւորները բաժանում էին իրանց ռազմիկներին, իրանց բօհարներին (նախարարներին) ամբողջ համայնքներ: Նախարարները քամում էին համայնքների եկամուտը, բայց հողը մնում էր իբրև համայնական սեփականութիւն և նախարարները չէին խառնում համայնքների հողային կարգերի մէջ: Իսկ երբ ժողովուրդը շնորհիւ դաժան ճնշումների սկսեց փախչել, թագաւորները նրան կապեցին հողի հետ. Բօհարները, կալուածատէրերը գիւղացիների տէրը դառան, իսկ հողը այնուամենայնիւ էլի մնում էր իբրև համայնքի սեփականութիւն: Բայց յետոյ, երբ եկաւ գիւղացիների ազատութիւնը, կալուածատէրերին ճանաչեցին ոչ գիւղացիների հոգիների սեփականատէրեր (այդ հակառակ է աստուածային օրէնքներին), այլ այն հողի, որ գիւղացիները մշակում էին դարերից ի վեր: Դուրս եկաւ համարեա միևնոյն բանը, որովհետև այն գիւղացիները, որոնք շատ չնչին հողաբաժին էին ստացել, ստիպուած էին կամ հողը կալուածատիրոջից կապալով վերցնել, կամ գնալ կրկին նրա մօտ ճորտութիւն անելու: Կալուածատէրը առաջուայ պէս էլի նստած է գիւղացու մէջքին և խմում է նրա արիւնը: Այսպէս արտադրող-երկրագործը, որ զրկուեց հողից, «աշխատաւոր ձեռքեր» դառաւ: Արտադրող-արհեստաւորները հաւաքուեցան քաղաքներում: Ով աւելի ճարպիկ ու խելացի է, նա ունի շատ առա-

ւելուծիւններ թոյլեջի հանդէպ. թոյլերը վաղ թէ ուշ զրկուում են արդիւնաբերութեան գործիքներից և մտնում են ուժեղների մօտ իբրև բանուորներ: Առաջ է գալիս մանուֆակտուրան: Բաւական է որ նա առաջ եկաւ, և նա մրցումի միջոցով ոչնչացնում է մանր արտադրողներին և անդիմադրելի կերպով ձգտում է իր ձեռքը գցել արհեստի ամբողջ արդիւնաբերութիւնը: Արդիւնաբերութիւնը լայնացնել և ապրանքները էժանացնել ձգտելով՝ մանուֆակտուրաների մրցումը առաջ է բերում մեքենաներ և գործարանական արդիւնաբերութիւն, որի մէջ մեքենան փոխարինում է մարդկային ճարպիկութեանը, իսկ հասարակ բանուորը՝ արհեստաւորին: Մրցումի միջոցով գործարանը ոչնչացնում է մանուֆակտուրան և մանր արհեստը, իսկ արդիւնաբերութեան գործիքներից զրկուած արհեստաւորին դարձնում է հասարակ բանուոր, «աշխատաւոր ձեռքեր» մեքենաների համար: Հասարակական կեանքի արշալոյսին աշխատանքի բաժանումը մարդկանց երկու մեծ մասի է բաժանում՝ արտադրող-երկրագործների և արտադրող-արհեստաւորների: Երկար դարեր իւրաքանչիւր մասը կատարում է համարամարդկայն աշխատանքի իրան սահմանած շրջանը: Արտադրող-երկրագործը իր դարևոր չարչարանքները կրում է նախարարների և կալուածատէրերի ձեռքից, իսկ արտադրող-արհեստաւորը՝ մանուֆակտուրայից և գործարանից: Եւ ահա, վերջիվերջոյ, այդ երկու արտադրողներն աշխատանքի գործիքներից զրկուած՝ կրկին պատահում են միմիանց գործարանական մեքենայի առաջ: Բայց նրանց մէջ տարբերութիւն չըկայ—նրանք միայն «աշխատաւոր ձեռքեր» են: Սկզբնական ժամանակներում վայրենիները, որոնք ծանօթ չէին աշխատանքի բաժանման հետ, չէին կարող ունենալ այն գիտելիքները, այն մտաւոր զարգացումը, որ ունէր յետոյ երկրագործը և արհեստաւորը: Իսկ երբ երկրագործն ու արհեստաւորը իրանց բոլոր տառապանքները կրելուց յետոյ գործարան ընկան, նրանք արդիւնաբերութեան գործիքների հետ միասին կորցրին և այն գիտելիքները, մտաւոր այն զարգացումը, որ պահանջում էր արդիւնաբերութիւնը: Այդ բոլորը փոխարինում է մեքենան, իսկ աշխատաւորից ոչ խելք, ոչ գլուխ է պահանջում.

մարդ արտադրողը կապիտալիստի համար «աշխատաւոր ձեռքեր» է դառել: Հետևապէս, արտադրողը վերջացնում է նրանով, ինչով որ սկսել էր, այսինքն դառնում է վայրենի: Եթէ ամեն ինչ կապիտալիստի կամքին թողնէինք, այդ այդպէս էլ կը լինէր: Բայց ոչ ամեն բան, բարեբաղդաբար, նրանցից է կախուած: Չը նայելով որ ամեն ճիգ գործ են դնում կապիտալիստները, սակայն ոչ մի տեղ էլ չեն թագաւորում անպայման նրանց սրտին հաճելի կարգերը: Ամենուրեք գործարանի կողքին կը պատահեն մանուֆակտուրայ և մանր արհեստ: Մրցումը դեռ ևս չէ զարգացել ինչպէս հարկն է, մանր կապիտալիստն էլ դեռ կուում է անյողողոյք խոշոր կապիտալիստի վայրենի ախորժակի դէմ: Ծանր է արտադրողի համար իր ազատութիւնից զրկուելը, մարդուց «աշխատաւոր ձեռքեր» միայն դառնալը: Այդ է պատճառը, որ գիւղացին աշխատում է յաճախ ծղօտի համար, միայն թէ իրան զգայ մարդ, տէր իր սեփական գործի մէջ: Չընայած դրան, գիւղացիների հողագուրկ լինելը աճում է ոչ օրերով, այլ ժամերով: Արդէն այժմ մենք ունենք 7 միլիօնի չափ հողագուրկ գիւղացիներ, և եթէ մեր տնտեսական կարգերում ոչինչ յեղափոխութիւն չըլինի, այն ժամանակ մենք կը տեսնենք շուտով այն, ինչ այնքան սրտանց ուզում են կապիտալիստները, որոնք այնքան արցունքներ են թափում Ռուսաստանում «աշխատաւոր ձեռքերի» քչութեան համար,—մենք կը տեսնենք, որ հողագուրկների թիւը կը կրկնապատկուի, կը եռապատկուի և այլն: Նայենք այժմ, ինչպէս են գործադրում կապիտալիստները այն «աշխատաւոր ձեռքերը», որոնք ընկնում են նրանց իշխանութեան տակ: Նայենք, ինչպէս են նրանք գուրս քաշում նրանցից այն շահերը, դէպի որը նրանցից ամեն մէկը անյագ ազահութիւն է ցոյց տալիս:

IV

ՅԱԻՆԷԼԵԱԼ ԱՐԺԷՔ

Իւրաքանչիւր կապիտալիստ, որ ծախսել է կապիտալ որ և է ձեռնարկութեան համար, ի հարկէ աչքի առաջ ունի մի-

միայն մի նպատակ—շահ ստանալ: Եթէ այդ շահը չլինէր, ոչ մի կապիտալիստ ոչ մի ձեռնարկութիւն չէր սկսիլ: Իսկ որովհետեւ մենք տեսնում ենք, որ կապիտալիստական ձեռնարկութիւնները աճում են սունկի նման, — պարզ է, որ կապիտալը քիչ շահ չի տալիս, շահ, որին այնքան սիրահար են կապիտալիստները: Որտեղից է առաջ գալիս կապիտալի այդ շահը: Տարածուած կարծիքը ասում է, որ շահը առաջ է գալիս ատուտութից, — գնում են էժան, իսկ ծախում թանկ, — այսինքն՝ թէ կապիտալի շահը առաջանում է շուկայում՝ փոխանակութիւնից: Տեսնենք, որքան այդ ճշմարիտ է: Դիցուք չթի գործարանատէրը պէտք է գնէ ոստանագործութեան մի շոգեմեքենայ: Նա դուրս է բերում շուկայ չթեր, որոնք իրանց մէջ պարունակում են 500 օրուայ աշխատանք և որոնց իսկական արժէքը, օրինակ, 500 ուրբի է: Արդեօք մի նոր արժէք առաջանում է նրանից, որ գործարանատէրը ունէր 500 ուրբու ապրանքային արժէք, իսկ գնողը 500 ուրբու փողային արժէք: Փոխանակութիւնը կայանալուց յետոյ շուկայում կրկին առաջուայ պէս 1000 ուրբու արժէք մնաց, և փոխանակութիւնը ոչ մի գրօջ չ'աւելացրեց այդ 1000 ուրբուն: Սակայն որտեղից դուրս եկաւ ֆարքիկանտի շահը: Ենթադրենք այժմ, որ իւրաքանչիւր ֆարքիկանտ ծախում է իր ապրանքը նրա իսկական արժէքից թանկ, մեր ֆարքիկանտը իր չթերը ծախում է ոչ թէ 500 ուրբու, այլ 600 ուրբու: Ծախելուց յետոյ այնուամենայնիւ ոչ մի նոր արժէք չի աւելանայ շուկայում: 1100 ուրբու արժէք կար 500 ու ապրանք ֆարքիկանտի մօտ, և 600 ու փող գնողի մօտ, այդքան էլ մնաց կրկին: Միայն այժմ ֆարքիկանտը 600 ու արժէք ունի իր ձեռքում, իսկ գնողը 500 ու: Մի գրօջի արժէք անգամ չ'աւելացաւ, սակայն ֆարքիկանտը 100 ու աւելորդ արժէք ստացաւ: Գուցէ այդ հենց 100 ու ֆարքիկանտի շահն են կազմում. բոլորովին ոչ: Եթէ իւրաքանչիւր ֆարքիկանտ ծախում է իր ապրանքը նրա իսկական արժէքից թանկ, վերջի վերջոյ նրանցից ոչ ոք ոչինչ շահ չի ստանում: Մեր ֆարքիկանտը չթի համար 600 ու ստացաւ, մինչդեռ այդ չթի միայն 500 ու արժէք: Նա ուզում է գնել ոստանագործութեան մի մեքենա, որի արժէքը 500 ուրբ-

լի է: Բայց մեքենաները ֆարքիկանտը մեքենան կը ծախէ նրա իսկական արժէքից թանկ, այսինքն ոչ 500 ուրբով, այլ 600: Մեր չթի գործարանատէրը, որ 100 ու շահ էր ստացել չթի համար, այժմ պէտք է կորցնէ այդ փողը մեքենան գնելու ժամանակ, առանց որին նա չի կարող եօլայ գնալ: Այսպէս, մենք տեսնում ենք, որ փոխանակութիւնից չեն կարող նոր արժէքներ առաջանալ, որ փոխանակութիւնը չի կարող կապիտալիստին շահ տալ կապիտալի համար: Այնուամենայնիւ չթի գործարանատէրը պէտք է ակն իր ապրանքը մի տեղ ծախէ և ստանայ իր շահը: Այլապէս ի՞նչի համար նա պիտի սկսէր այն գործը: Եւ իրաւ, ֆարքիկանտը շահը ստանում է իր ապրանքը ծախելու ժամանակ, բայց ոչ ծախելուց (փոխանակութիւնից): Ուրեմն կապիտալի համար արուող շահը առաջանում է ծախելուց կամ փոխանակութիւնից ստաջ: Բայց որովհետեւ կապիտալիստի գլխին չի կարող աւելորդ արժէքը (շահը) ընկնել երկնքից, մնում է միայն ենթադրել, որ կապիտալի համար ստացուող շահը առաջանում է ապրանքների հէնց արտադրութեան ժամանակ: Բայց ապրանքների արտադրութեամբ պարագում են միայն «աշխատաւոր ձեռքերը», հետեապէս միայն այդ բազմաչարչար ձեռներն են, որ արտադրում են և տալիս են կապիտալիստին շահ: Տեսնենք թէ ինչպէս է այդ կատարում: Կապիտալիստը չթի գործարան էր ուզում շինել: Նա կառուցեց շինութիւնը, գնեց մեքենաները, բերել տուեց բամբակ: Բայց նրան հարկաւոր են բացի դրանից «աշխատաւոր ձեռքեր»: Առանց նրանց թէկուզ բոլոր, մեքենաները միասին վերցրած ոչինչ են կապիտալիստի համար: Մենք արդէն գիտենք, որ «աշխատաւոր ձեռքերը» կարելի է շուկայում ձեռք բերել ճիշտ այնպէս, ինչպէս և միւս ապրանքները: Այնտեղ էլ ուղղում է կապիտալիստը իր քայլերը: Նա վարձում է «աշխատաւոր ձեռքեր»: Այդ ի՞նչ է նշանակում: Այդ նշանակում է, որ նա գնում է բանուորներից նրանց աշխատաւոր ոյժը որոշ ժամանակամիջոցով՝ մի օրով կամ մի ամսով և այլն: Ո՞րքան է նա վճարում այդ ոյժի համար: Որովհետեւ աշխատաւոր ոյժը ծախում է շուկայում և նա ապրանք է, ուստի աշխատաւոր ոյժի արժէքը, ինչպէս և ամեն մի ապրանքի արժէքը չափւած

է աշխատանքի այն քանակով, որ անհրաժեշտ է նրա արտադրութեան համար: Աշխատաւոր ոյժը՝ հակառակ միւս բոլոր ապրանքներին, արտադրուած է մարդու հէնց մարմնի մէջ: Աշխատաւոր ոյժ ունենալու համար մարդս պէտք է ուտէ, խմէ, շոր ու ընակարան ունենայ. իսկ այդ բոլորը ձեռք բերելու համար անհրաժեշտ է որոշ աշխատանք: Հետևապէս, աշխատաւոր ոյժի արժէքը չափուած է աշխատանքի այն քանակով, որ անհրաժեշտ է բանուորի կեանքը պահպանելու միջոցների արտադրութեան համար: Բայց բանուորը անմահ չէ, իսկ աշխատաւոր ոյժը միշտ պէտք է: Բանուորի մահուան հետ ընդհատուած է և նրա աշխատաւոր ոյժը, իսկ կապիտալիստը կարող է մնալ առանց «աշխատաւոր ձեռքերի»: Ուրեմն, բանուորը պէտք է որ և է փոխարինող ունենայ, որը կապիտալիստին կըտայ անընդհատ աշխատաւոր ոյժ: Ուստի և աշխատաւոր ոյժի արժէքը չափուած է աշխատանքի այն քանակով, որ անհրաժեշտ է բանուորի և նրա ընտանիքի կեանքը պահպանելու միջոցների արտադրութեան համար: Այդ արժէքը նա ստանում է աշխատավարձի միջոցով: Այսպիսով, կապիտալիստը, չլի ապագայ գործարանատէրը, պէտք է վճարէ բանուորներին նրանց աշխատաւոր ոյժի արժէքը: Ի՞նչ է նա ստանում նրանցից դրա փոխարէն: Վարձելով շուկայում «աշխատաւոր ձեռքերի» մի մեծ քանակութիւն, նա տանում է նրանց գործարան և ստիպում է աշխատել: «Աշխատաւոր ձեռքերը» սկսում են արտադրել նրա համար չիթ: Փարբիկանտը պէտք է վճարէ բանուորներին նրանց որոշ ժամանակի աշխատաւոր ոյժի արժէքը, իսկ ինքը ստանում է բանուորների՝ նոյնքան ժամանակի աշխատանքը: Մենք արդէն գիտենք, որ աշխատանքի բաժանումը աշխատանքը արդիւնաւէտ է դարձնում, այսինքն որ իւրաքանչիւր արտադրող արտադրում է, օրինակ, մի օրուայ մէջ աւելի արդիւնք, քան անհրաժեշտ է նրան մի օրուայ ապրուստի համար: Բանուորը, ուրիշ խօսքով, աւելի արժէք է արտադրում, քան արժէ նրա մի օրուայ աշխատաւոր ոյժը: Եթէ կերակրի, շորի և այդ արտադրութեան համար բանուորը օրական 6 ժամ պէտք է աշխատի, այդ 6 ժամուայ աշխատանքը անհրաժեշտ աշխատանք կարող ենք անուանել: Օրական 6 ժամ

հարկաւոր է աշխատել բանուորին իրան պահելու, իր աշխատաւոր ոյժի արժէքը ստանալու համար: Եթէ նա օրական 6 ժամից աւելի է աշխատում, այդ դէպքում նրա աշխատանքը 6 ժամից յետոյ յաւելեալ աշխատանք պէտք է անուանել: Այսպէս ուրեմն, աշխատանքի օրը պարունակում է իր մէջ անհրաժեշտ (աշխատաւոր ոյժի արժէքը) և յաւելեալ աշխատանք:

Մեր չլի գործարանատէրը վարձում է բանուորներ և պէտք է վճարէ նրանց՝ իւրաքանչիւր օրուայ աշխատաւոր ոյժի արժէքը, այսինքն նա վճարում է ամեն օր միմիայն անհրաժեշտ աշխատանքի համար (6 ժամ): Եթէ բանուորները օրական միայն 6 ժամ աշխատէին, նրանք կ'արտադրէին այնքան, որքան արժէ նրանց ապրուստը, և կապիտալիստը ոչ մի շահ չէր ստանայ: Սակայն նա ստիպում է բանուորներին օրական 12 ժամ աշխատել: Այսպիսով նա ստանում է բանուորներից օրական 6 ժամուայ աւելորդ աշխատանք, այսինքն 6 ժամուայ յաւելեալ աշխատանք, որի համար նա ոչինչ չի վճարում նրանց: Ամեն օր բանուորները առաջին 6 ժամուայ ընթացքում արտադրում են իրանց աշխատաւոր ոյժի արժէքը (անհրաժեշտ աշխատանք), որ նրանք ստանում են կապիտալիստից աշխատավարձի միջոցով,— իսկ մնացած 6 ժամուայ յաւելեալ աշխատանքի ժամանակ նրանք արտադրում են այն յաւելեալ արժէքը, որի համար Փարբիկանտը նրանց մի գրօշ անգամ չի ստալիս: Այդ յաւելեալ արժէքը կապիտալիստի շահն է: Վերցընենք մի օրինակ: Փարբիկանտը վճարում է բանուորներին օրական 50 կոպ: Իրաքանչիւր բանուոր օրական կարող է 10 արշ. չիթ գործել, որի արշինը ծախւում է 20-ական կոպէկով: Ընդունենք, որ մի արշին չլի համար 5 կոպէկի թել է գնում, և որ մեքենաների, շինութեան և այլն ծախսը ամեն մի արշինի վրայ 5 կոպէկ է գնում, — այնպէս որ մի արշին չլի ամբողջ նիւթը (մատերիալ) գործարանատիրոջ համար արժէ 10 կոպ.: Բանուորը սկսեց աշխատել և աշխատեց կէս օր (6 ժամ), և այդ ժամանակուայ մէջ 5 արշ. չիթ գործեց: Ո՞րպիսի արժէք նա արտադրեց. 5 արշ. չիթ 20-ական կոպէկով արժէ մի ռուբլի: Բայց Փարբիկանտի վրայ նստել է ամեն մի արշինի նիւթը 10-ական կոպ., իսկ 5 արշ.— 50 կոպ.: Ուրեմն կէս

օրուայ մէջ բանուորը արտադրեց 50 կոպէկի մաքուր արժէք: Այդ հէնց նոյնքան է, որքան նա ստանում է կապիտալիստից իր՝ ամբողջ օրուայ աշխատաւոր ոյժի համար: Բանուորի աշխատած 6 ժամը նրա համար անհրաժեշտ աշխատանք է: Նրա արտադրած 50 կոպէկը նրա համար անհրաժեշտ արժէք է: Եթէ բանուորը 6 ժամից յետոյ գործաթող անէր, Ֆաբրիկանտը ոչ մի շահ չէր ստանայ: Նա ծախսել էր մի ուրբլի (50 կոպ.) բանուորներին, 50 կոպ.՝ նիւթ 5 ուրիշինի համար) և կըստանար մի ուրբլի: Բայց բանուորը 6 ժամ էլի է աշխատում, — այդ նրա յաւելեալ աշխատանքն է, և արտադրում է կրկին 5 արշ. չիթ: Ո՞րպիսի արժէք նա այժմ արտադրեց, 5 արշ. չիթը 20-ական կոպ. արժէ մի ուրբլի: Գուրս գալով նիւթի համար ծախսուած 50 կոպ., կը մնայ մաքուր 50 կոպ.: Իր յաւելեալ աշխատանքով բանուորը արտադրեց 50 կոպէկի յաւելեալ արժէք, որը ընկնում է ուղղակի Ֆաբրիկանտի ջեբը: Այդ է հէնց շահը: Ուրեմն, մեր Ֆաբրիկանտը ստանում է օրական իւրաքանչիւր բանուորից 50 կոպէկի յաւելեալ արժէք կամ շահ: Այժմ մեզ համար հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ են լայ լինում կապիտալիստները, երբ «աշխատաւոր ձեռքեր» քիչ ունեն: «Աշխատաւոր ձեռքեր» նրանց պէտք են յաւելնալ արժէք քամելու համար: Յաւելեալ արժէքի մեծութիւնը կախուած է՝ նախ՝ կապիտալիստի համար աշխատող բանուորների քանակից, երկրորդ՝ աշխատաւոր օրուայ երկարութիւնից, և երրորդ՝ աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնից: Որքան աւելորդ զբաղուած «ձեռքեր» ունի կապիտալիստը, այնքան աւելի մեծ է յաւելեալ աշխատանքը, այնքան աւելի մեծ յաւելեալ արժէք կը ստանայ կապիտալիստը: Եթէ մեր Ֆաբրիկանտը մի կերպ կարողացաւ ստիպել բանուորներին աշխատել օրական ոչ թէ 12 ժամ, այլ ամբողջ 18 ժամ, այն ժամանակ իւրաքանչիւր բանուոր կը գործէ օրական 18 արշ. չիթ, տալով ոչ 6 ժամուայ, այլ 12 ժամուայ յաւելեալ աշխատանք, և կապիտալիստը կը ստանայ ոչ թէ 50 կոպ. այլ մի ուրբլու յաւելեալ արժէք: Որքան աւելի արդիւնաւէտ է բանուորի աշխատանքը, այնքան քիչ կը լինի նրա աշխատանքը իր համար, այսինքն անհրաժեշտ աշխատանքը, և այնքան աւելի մեծ կը լինի նրա աշխատանքը կապիտալիստի

համար, այսինքն յաւելեալ աշխատանքը և յաւելեալ արժէքի արտադրութիւնը: Մեր Ֆաբրիկանտի մօտ բանուորը ստանում է օրական 50 կոպ. և գործում է 10 արշ. չիթ. ուրեմն, ամեն մի արշինի համար նրան 5 կոպ. է գալիս: Ֆաբրիկանտը ծախում է չիթի արշինը 20-ական կոպ.: Այս գումարից 10 կոպ. պէտք է դուրս գալ նիւթի համար: Մնում է 10 կոպ. Ֆաբրիկանտի և բանուորի բաժին: 5 կոպ. ստանում է բանուորը (աշխատավարձ մի արշինի համար), իսկ 5 կոպ.՝ կապիտալիստը (նրա շահը): Այսինքն ապրանքի մաքուր արժէքը (առանց նիւթի) բաղկացած է աշխատավարձից և կապիտալիստի շահից: Մրանից կարելի է հետեցնել, թէ որքան աւելի մեծ է աշխատավարձը, այնքան աւելի քիչ է շահը, և ընդհակառակը: Եթէ աշխատավարձը բարձրանար մինչև 70 կոպ. օրական, կապիտալիստի շահը կընկնէր մինչև 30 կոպ. մի արշին չիթի մաքուր արժէքից բանուորը կըստանար 7 կոպ., իսկ կապիտալիստը՝ 3 կոպ.: Մրանից պարզ երևում է, որ կապիտալիստի և բանուորի միջև շարունակ պիտի տեղի ունենայ անընդհատ կռիւ: Կապիտալիստը ամեն կերպ ձգտում է երկարացնել աշխատանքի օրը և պակասեցնել աշխատավարձը, իսկ բանուորը՝ կարճացնել աշխատանքի օրը և աւելացնել աշխատավարձը:

Յետոյ մենք կը քննենք, ի՞նչ առաւելութիւններ ունի կապիտալիստը բանուորի հետ ունեցած իր այդ կռիւ մէջ, առաւելութիւններ, որոնք շղթայում—կաշկանդում են բանուորի ձեռքն ու ոտքը և զցում կապիտալիստի իշխանութեան տակ: Քիչ առաջ մենք ասացինք, թէ որքան աւելանում է աշխատավարձը, նոյնքան էլ պակասում է Ֆաբրիկանտի շահը: Բայց գուցէ նա կարող է կորցրածը յետ բերել, եթէ բարձրացնէ ապրանքի գինը և ծախէ, դիցուք, չիթի արշինը 22 կոպէկով: Ո՞չ, կապիտալիստի առաջ սահման է դրուած: Եթէ նա ուղեւայ իր չիթի գինը բարձրացնել, այդ դէպքում ուրիշ Ֆաբրիկանտների մրցումը թոյլ չի տայ նրան այդ անելու: Սրանք կը ծախեն չիթը 20-ական կոպէկով, իսկ մեր Ֆաբրիկանտը պէտք է բաւականանայ այն շահով, որ մնում է նրան ապրանքի մաքուր արժէքից, դուրս եկած աշխատավարձը և այլ ծախսերը: Այժմ մենք տեսնում ենք, որ Ֆաբրիկանտը իր շահը ստանում է ոչ

իր ապրանքի վաճառքից: Շահը արտադրուում է վաճառքից առաջ, շուկայից դուրս առաջանում է բանուորի յաւելեալ աշխատանքը յաւելեալ արժէքի ձևով: Սակայն միայն ապրանքը ծախելու ժամանակ է երևան գալիս կապիտալիստի շահը: Միայն այժմ է յայտնուում այն, որ ֆաբրիկանտը իր ապրանքների միջոցով վաճառում է բանուորներին՝ որոշ ժամանակամիջոցում գործադրած աշխատանքը. իսկ բանուորներին նա վճարեց ոչ թէ այն ամբողջ աշխատանքի համար, որ նա ստացաւ նրանցից, այլ միայն այնքան աշխատանքի համար, որ անհրաժեշտ է նրա ապրուստի համար, այսինքն աշխատաւոր ոյժի արժէքը:

«Աշխատաւոր ձեռքերից» յաւելեալ արժէք դուրս կորզուում այս դէպքը, որ մենք քննեցինք վերևում, ամենախիստ և ամենապարզ ձևն է այն շահագործման, որ կապիտալիստները կատարում են բանուորների վերաբերմամբ: Եւ իրաւ, ինչ կարող է սրանից աւելի պարզ լինել. մի կողմից—բանուորը, որը իր ձեռներից գատ ոչինչ չ'ունի, միւս կողմից—կապիտալիստը, որի արամադրութեան տակ են գտնուում արդիւնաբերութեան բոլոր միջոցները: Հասկանալի է, որ դաժան անհրաժեշտութիւնը պատճառ է բանուորին կապիտալիստի ճանկը, կապիտալիստի, որը քամում է նրանից, ինչ որ կարելի է: Որքան էլ դաժան, անարդար լինէր իրերի այսպիսի դրութիւնը, իրողութիւնը սակայն այն է, որ նրա ժամանակ կապիտալը ներգործական և ուղղակի դեր է կատարում արդիւնաբերութեան մէջ. կապիտալի օգնութեամբ են գործարաններ շինուում, մեքենաներ գնուում, հում նիւթ է պատրաստուում, բաժանուում է աշխատանքը, ապրանքները ծախելու համար շուկայ է փնտուում,— և կապիտալն է, որ ձգտում է աւելացնել աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը: Որքան որ կապիտալի տէրը ուղղակի կերպով մասնակցում է արդիւնաբերութեան մէջ, այնքան էլ նա, ինչպէս և բանուորը, իրաւունք ունի ընդհանուր աշխատանքով արտադրած աշխատանքից բաժին ստանալու: Սակայն ցաւն այն է, որ շնորհիւ իր գիրքին կապիտալիստը կարող է վերցնել իր համար առիւծի բաժինը:

Բայց կան կապիտալիստի՝ բանուորներին շահագործելու

այնպիսի ձևեր, երբ ինքը կապիտալիստը ոչինչ առնչութիւն չունի դէպի արտադրութեան պրօցէսը, որը սակայն ամենեւին չի խանգարում նրան ստանալ բանուորների աշխատանքով արտադրած յաւելեալ արժէքը: Ինչպէս վերևում ասացինք, Թուսաստանում կան ամբողջ գիւղեր, որոնք տնայնագործութեամբ են պարապում: Տնայնագործները մանր արհեստաւորներ են՝ փականագործներ, կօշկակարներ և այլն, որոնք աշխատում են իրանց տանը, ունեն իրանց գործի համար անհրաժեշտ գործիքները, բայց մեծ մասամբ միջոցներ չունեն հում նիւթ՝ երկաթ, կաշի և այլն ձեռք բերելու, հում նիւթ, որից նրանք իրանց արդիւնքներն են արտադրում: Այստեղ՝ հէնց երևան է գալիս կապիտալիստը՝ ի դէմս քաղաքային վաճառականի կամ գիւղական վաշխաւուի: Նա ասում է չարաբաստիկ տնայնագործին. «Թու ունես աշխատելու գործիքներ, բայց չունես հում նիւթ, որից կարողանայիր բան շինել: Ես քեզ կըտամ հում նիւթ գնելու համար փող, բայց դրա փոխարէն, ինչ ուզում ես արա, միայն ապրանքը ձեռնտու գնով ինձ տուր»: Գառն փորձից գիտէ տնայնագործը, թէ ի՞նչ է նշանակում «ձեռնտու» գինը: Սա լաւ գիտէ, որ իր ապրանքի համար նա կըստանայ միքիչ աւել, քան արժէ հում նիւթը. բայց ի՞նչ արած. ճարահատեալ նա վերցնում է վաճառականից փողը, գնում է հում նիւթը և առ ժամանակ կարծես դառնում է ինքնուրոյն—արտադրող: Սակայն այդ բաղդի դառն հեղնանքն է միայն. երբ նա իր ապրանքը կըշինէ-վերջացնէ և կըտանի վաճառականի մօտ, որին նա պարտ է,—դուրս կըգայ, որ նրա եկամուտը ոչնչով էլ աւել չի լինի (եթէ ոչ պակաս) առաջին պատահած գործարանական բանուորից, որը ոչինչ չ'ունի բացի իր «ձեռքերը»:

Մեր վաճառականը արտադրութեան պրօցէսին բոլորովին չէր մասնակցում: Նրա ի՞նչ գործն է, թէ ինչ գործիքներով է բանում տնայնագործը և որքան ժամանակ է կորցնում փականագործը մի կողպէք շինելու համար, կամ որքան ժամանակուայ ընթացքում է կօշկակարը մի գոյգ կօշիկներ կարում: Նա կարիք չունի գլուխ կոտրելու արդիւնաբերութիւնը կատարելագործելու և աշխատանքը աւելի արդիւնաւէտ դարձնելու համար: Նա գիտէ, որ իր բաժինը կըստանայ: Եթէ գոր-

ծարանական մրցման շնորհիւ կոչակներն զինը իջաւ, նա աւելի կը օգտէ տնայնագործին և նրանից կըքամէ ոչ միայն նրա աշխատանքով արտադրած յաւելեալ արժէքը, այլ և անհրաժեշտ արժէքի մի մասը:

Ինչ գրութեան մէջ որ է տնայնագործը վաճառականի վերաբերմամբ, ճիշտ նոյն վիճակի մէջ է և գիւղացի-երկրագործը կալուածատիրոջ վերաբերմամբ: Մենք արդէն առաջ յիշատակեցինք, որ գիւղացիները՝ դարերից ի վեր մշակած հողը կալուածատիրոջ սեփականութիւն դառաւ, և որ ճորտութիւնը վերջանալուց յետոյ գիւղացիներին տուին այնպիսի հողաբաժիններ, որոնք բաւական չէին նրանց ընտանիքների սպրուստի համար: Այդ բանը արին այն նպատակով, որպէս զի գիւղացիները ստիպուած լինեն կալուածատէրերի հողով օգտուել, և օգտուել, ի հարկէ, ոչ ճրիարար:

Կալուածատէրը տալիս է հողը գիւղացուն կամ կապալով կամ բերքի մի մասի փոխարէն: Գիւղացին վարում է հողը իր գութանով, իր անասուններով, ցանում է իր հացահատիկները, պարարտացնում է հողը, երբ պէտք է, մի խօսքով՝ կատարում է իր պատասխանատուութեամբ այն բոլոր գործողութիւնները, որոնցից է կախուած հացի արտադրութիւնը: Կալուածատէրը ամենևին չի խոսնուում այդ արտադրութեան մէջ. բայց նրա գործն է աշխատավարձի կամ բերքի մի մասի միջոցով ստանալ երկրագործի արտադրած յաւելեալ արժէքը:

Մեր սասածից պարզ է, որ կապիտալը դուրս է քաշում արտադրողից յաւելեալ արժէքը ոչ միայն այն ժամանակ, երբ վերջինս արդէն զրկուել է արդիւնաբերութեան միջոցներից և «աշխատաւոր ձեռքեր» գտել, այլ և այն ժամանակ, երբ արտադրողը կիսաինքնուրոյն տիրոջ գրութեան մէջ է գտնուում: Այն կապիտալիտարը, որը բանեցնում է «աշխատաւոր ձեռքերը», ինքը պէտք է կարգի բերէ արդիւնաբերութիւնը և աշխատի նրա յաջողութեան ու կատարելագործման համար: Ծիշդ է, որ այդ դէպքում նա աչքի առաջ ունի իր սեփական շահը, և անաստուածօրէն ճնշում է բանուորին. սակայն այնուամենայնիւ իր կամքի հակառակ նա օգուտ է բերում հասարակութեան նրանով, որ անհրաժեշտութիւնից ստիպուած նա շա-

րունակ բարելաւում է արդիւնաբերութեան ձեւերը և գրանով աւելացնում աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը. բացի դրանից նա սովորեցնում է բանուորներին ընդհանուր բարդ աշխատանքի—հասարակական արդիւնաբերութեան: Իսկ երբ կապիտալիտարը քամում է կիսաինքնուրոյն արտադրողներից նըրանց վերջին հիւթերը, արդիւնաբերութեան պրօցէսի մէջ «անգործ-մեղուի» դերը կատարելով,—այդ արդէն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հասարակական-կազմակերպուած մի աւաղակութիւն, որ ոչնչով արգարացնել չի կարելի:

Ինչ ձևով էլ որ գուրս քաշուի բանուոր դասակարգից յաւելեալ արժէքը, նա միակ ազդիւրն է կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների տուած շահի: Իւրաքանչիւր ձեռնարկութեան մէջ կապիտալիտարի ստացած շահի չափը ուղղակի կախուած է այն բանուորների քանակից, որոնք զբաղուած են ապրանքների արտադրութեամբ.—որքան աւելի շատ են բանուորները, այնքան աւելի յաւելեալ աշխատանք է նա ստանում, այնքան աւելի մեծ է նրա շահը: Երևակայենք մի այսպիսի դէպք: Մի վաճառականի երկու որդիները ստացան ժառանգութիւն—իւրաքանչիւրը 10,000 ուրլի: Միքելի եղբայրները մի բանում համաձայն էին իրար՝ հետ, նրանում, որ կապիտալը անհրաժեշտ է շրջանառութեան մէջ պահել և բազմապատկել, մինչդեռ նրանց ճաշակները տարբեր էին: Մէկը խաղաղ բնաւորութեան տէր մարդ էր և հնութեան պինդ կպած. իսկ միւսը նորասէր ու եռանդոտ և մտածում էր միայն այն բանի մասին, թէ ինչպէս մի նոր, ձեռնուտ գործ սկսէ... Ահա առաջինը ձեռք բերեց խոշոր կաշկործարան, որի վրայ էր վաղուց նրա աչքը, և որի մէջ ամեն ինչ կատարուած էր ըստ պապենական սովորութեան—մեքենաներ չկային, շինութիւնները այնքան էլ մեծ չէին, այնպէս որ կարելի էր ամեն ինչ էջման գնով կարգի գցել: Ծիշդ է, գործը այնպիսիներից էր, որ շատ բանուորների՝ ամբողջ 50 հոգու կարիք կար, բայց մեր հնասէրը դրանից չըվախեցաւ,—նա արդէն եղել էր գործի մէջ և գիտէր, որ դժուար բան չէ կապիտալ եղած տեղը «բանուորից չուաններ գործելը»: Եւ այսպէս իր ամբողջ 10000 ու-

նա գործադրեց գործարան և հում նիւթ գնելու և բանուորներ վարձելու համար:

Միւս եղբայրը, իմանալով, որ Ամերիկայում կօշիկներ կարելու մեքենայ են հնարել, ասաց ինքն իրան. «լաւ կըլինի, եթէ ես մեզանում կօշիկների մեքենական մանուֆակտուրայ բաց անեմ»: Այդպէս էլ արաւ: Նա բերել տուեց արտասահմանից հարկաւոր մեքենաները, կառուցեց յարմարաւոր շինութիւն, գնեց կաշի, վարձեց բանուորներ և սկսեց կօշիկներ արդիւնաբերել: Իր եղբօր նման նա գործի մէջ դրեց իր ամբողջ 10000-ը. բայց քանի որ նա մեքենաներ ունէր, նրան 30 բանուորն էլ բաւական էր: Երկու եղբայրների գործն էլ լաւ գնաց, և նրանց փողը սկսեց փող ծնել: Այսպէս ուրեմն երկու եղբայրներն էլ գործի մէջ դրին հաւասար դրամազուլիս— 10000 ու: Բայց մէկի արդիւնաբերութիւնը այնպէս է, որ այդ դրամազուլիսով 50 հոգի կարելի է պահել, իսկ միւսը գործադրում է միմիայն 30 հոգի: Սրանցից մըը աւելի կըշահուի:

Որովհետեւ մենք գիտենք, որ յաւելեալ արժէքի և ուրեմն շահի չափը մեծանում է բանուորների քանակի հետ,— ըստ երևոյթին դուրս է գալիս, որ կաշեգործը աւելի կըշահուի, քան «կօշիկների մեքենական մանուֆակտուրայի» տէրը, որովհետեւ առաջինը ունի 50 բանուոր, մինչդեռ վերջինը 30: Այդպէս էլ իրօք պէտք է լինէր, եթէ գործի մէջ չըխառնուէր մեզ արդէն ծանօթ տնտեսական երևոյթը, որի անունն է մրցում:

Եթէ իրաւ կաշեգործը աւելի շահ ստանար, քան նրա եւանդոտ ու նորասէր եղբայրը, յամենայն դէպս հազիւ թէ նա երկար կարողանար օգտուել իր դրութիւնից: Ինչո՞ւ: Այն պատճառով, որ լաւ շահի սիրահարներ շատ կան, և քիչ չեն գտնուի այնպիսի կապիտալիստներ, որոնք կաշեգործութեան վրայ կըծանրանան այն յուսով, որ այստեղ կարելի է աւելի շահուել քան մի ուրիշ գործում: Վերջիվերջոյ դուրս կըգայ, որ կաշի արտադրուած է սաստիկ շատ, առաջարկը կուժեղանայ, վաճառողների միջև մրցում տեղի կունենայ, կաշուի վաճառանոցային գինը կընկնի նրա իսկական արժէքից ցածր, և կաշեգործի շահը կըպակասի,— յաւելեալ արժէքի մի մասը, որ նա քամել էր բանուորներից, նրա ձեռքից կերթայ: Այդ կը

շարունակուի մինչև այն ժամանակ, երբ կաշեգործութեան տուած շահը կըհաւասարուի «կօշիկների մեքենական մանուֆակտուրայի» տուած շահի հետ, կամ մի ուրիշ գործի, որի մէջ հաւասար դրամազուլիսով համեմատաբար աւելի քիչ բանուորներ են զբաղուած և համեմատաբար աւելի շատ է ծախսուած մեքենաների, շինութիւնների և այլոց վրայ: Եթէ կաշուի գինը ընկնի աւելի ցածր, այն ժամանակ կաշեգործների մի մասը կըթողնէ այդ արդիւնաբերութիւնը և կըզբաղուի այնպիսի գործով, որ նրան կըտայ գէթ այնքան, որքան տալիս է «կօշիկների մեքենական մանուֆակտուրան»: Արտադրութեան պակասելուց կըբարձրանայ կաշուի վաճառանոցային գինը, և մեր խաղաղասէր-կաշեգործը նորից կըսկսէ աւելի շահ ստանալ, բայց ոչ աւելի, քան նրա խորամանկ եղբայրը, որովհետեւ մրցումը ուշի-ուշով հետևում է նրան և դնում սահման եթէ ոչ նրա նախանձոտ աչքերին, գէթ նրա ազան ձեռներին:

Այսպիսով մրցումը հաւասարեցնում է շահը կապիտալիստական արդիւնաբերութեան բոլոր ճիւղերում: Այդ բանը առաջանում է նրանից, որ այն ճիւղերում, որոնք ըստ իրանց էութեան կարող էին շատ աւելի շահ տալ քան միւսները, կապիտալիստները դրուած են իրանց համար դառն անհրաժեշտութեան տակ, ստիպուած են ծախել իրանց ապրանքները վերջիններիս իսկական արժէքից ցածր և դրանով ձեռքից թողնել շահի մի մասը, որպէս զի կարողանան ստանալ միւս մասը:

Իսկ մի թէ վարձատրուում է երբ և է աշխատաւոր ժողովրդի ամբողջ աշխատանքը: Ի՞նչ է ստանում նա պետութիւնից իր վճարած տուրքերի և հարկերի փոխարէն: Այդ փողերի մեծ մասը գնում է իշխանաւորների ապրուստի համար: Այդ փողերի միւս մասը ծախսուում է զօրքի վրայ, որի համար աշխատաւոր ընտանիքներից խլում են ամենաուժեղ և ամենաառողջ երիտասարդներին, այդ ընտանիքների նեցուկներին: Պակաս փող չէ գնում զանազան սնանկացած կալուածատէրերին և ազանֆաբրիկանտներին օգնելու համար: Եւ միայն ինչ-որ ողորմելի փշրանքներ՝ սովեանքի հոգատարութեան համար, էժանագին տարրական դպրոցներ, բժշկական օգնութիւն և այլն միայն դառնում են բանուոր մարդու բաժինը. բաւական չէ, որ կա-

լուածատէրը և և Ֆարբիկանտը բանուորից դուրս են քաշում առանձին-առանձին նրա յաւելեալ աշխատանքը, նրանք բոլորը միասին պետութեան օգնութեամբ դուրս են քաշում նոյն յաւելեալ աշխատանքը միայն ընդհանուր ոյժերով:

[Ձրի աշխատանքը, յաւելեալ արժէքը ամեն ձեով—ահա բոլոր հարուստ դասակարգերի բարօրութեան հիմքը: Այժմ կարելի է ոչինչ չ'անել, եթէ միայն փող ունես.—բաւական է փողերդ դանձարանը դնես, և հանգիստ կերպով կը ստանաս սոկոսները: Փողը փող է ծնում: Սակայն այդ ի՞նչ հրաշագործ ծնունդ է և փօլ է մանկաբարձուհին այդ ծնունդի ժամանակ: Պարզ է, որ նոյն վաճառականը, նոյն Ֆարբիկանտը, նոյն կալուածատէրը, որ բանուորից քամում է յաւելեալ արժէքը: Նրանք կարող են նրանից ձրի աշխատանք քամել միայն այն պատճառով, որ մերկ ձեռքերով ոչինչ չի կարելի անել—պէտք է հող, նիւթեր, գործիքներ, մեքենաներ, իսկ այդ բոլորը ձեռք բերելու համար հարկաւոր է փող: Բաւական է ճարպիկ մարդու ձեռքը փող ընկաւ, և նա իսկոյն և եթ կը սկսի քամել բանուորից ձրի աշխատանք: Բայց կան անշնորհք մարդիկ, որոնք չը գիտեն, ի՞նչ անեն իրանց ունեցած փողի հետ: Նրանց համար է, որ ստեղծուած են զանազան բանկեր և խնայողական գանձարաններ: Թափեցէք այստեղ ձեր փողերը, անշնորհք և ծոյլ պարոններ. ճարպիկ ու գործունեայ մարդիկ կը վերցնեն ձեր փողերը և գործի մէջ կը դնեն, իսկ ստացած շահը կը բաժանուի մի մասը կը տան դրամատիրոջը, միւսը բանկի տիրոջը, և մնացածով կ'օգտուի այս կամ այն գործարանատէրը:

[Եւ այսպէս բանուոր մարդկանց մէջքի վրայ բարձրանում է զբազան աղաների մի ամբողջ սանդուխը—կապալառուներ, վաշխագուններ, վաճառականներ, կալուածատէրեր, գործարանատէրեր, Ֆարբիկանտներ, բանկիրներ և զանազան կապիտալով ապրող երկրօտանիներ.....—նրանք բոլորը կազմում են կեղեփողների, ուրիշի աշխատանքի գողերի մի վիթխարի դպտակարգ, իսկ նրանց զէմուդէմ կանգնած է աշխատուորների անհամեմատ աւելի վիթխարի դասակարգը:]

ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՁ

[Իւրաքանչիւր մարդ, որին մի առանձին «աստուածային ոգորմածութիւն» հնարաւութիւն չի տալիս ապրել ուրիշի աշխատանքով, գրուած է անախորժ անհրաժեշտութեան մէջ՝ ինքըն իր համար ապրուստի միջոցներ հայթայթելու: Իսկ դրա համար նա պէտք է աշխատի: Ի՞նչ է նշանակում աշխատել: Աշխատել—նշանակում է գործադրել իր աշխատանքը ոյժը բնութեան առարկաների վրայ՝ նրանցից օգտակար բաներ դուրս բերելու համար:] Ներկապարտը իր ոյժը գործադրում է հողի վրայ և վերջիվերջոյ ստանում է նրանից օգտակար բան—հաց. հանքահանը փորում է գետինը և դուրս է բերում նրա միջից օգտակար բաներ—պղինձ, արծաթ և այլն: Սրանից պարզ երեւում է, որ մարդը թրան ապրուստի միջոցներ հայթայթելու համար պէտք է ունենայ նախ և առաջ աշխատաւոր ոյժ, և երկրորդ՝ բնութեան այն առարկաները, որոնց վրայ նա պէտք է գործադրէ իր ոյժերը, այսինքն արդիւնաբերութեան միջոցներ: Հին ժամանակներում հէնց այդպէս էր, և ով որ աշխատաւոր ոյժ ունէր, նա ունէր և արդիւնաբերութեան միջոցներ: Սակայն այդ ժամանակից ի վեր մարդկութիւնը ուրիշ կարգերի է հասել: Մենք արդէն տեսնք, ինչպէս էր անցնում արտադրողը իր փշոտ ճանապարհը, ինչպէս նա իր կրօն տառապանքների հետ կորցրեց արդիւնաբերութեան միջոցները:

Առաջ արտադրողը և արդիւնաբերութեան միջոցները մի ամբողջութիւն էին կազմում, ինչպէս մի ամբողջութիւն են կազմում ձուկը և ջուրը, որի մէջ նա ապրում է: Իսկ այժմ արտադրողը երկու մասի է բաժանուած,—նրան թողել են նրա աշխատաւոր ոյժը (գուցէ միայն այն պատճառով, որ նրանից չի կարելի այդ ոյժը դուրս քաշել), իսկ արդիւնաբերութեան միջոցները կապիտալիստների ձեռքը ընկան: Աշխատաւոր ոյժը, որ բան էլ նա մեծ լինի, չի կարող ապրուստի միջոցներ ստեղծել դատարկ տեղից,—նրան հարկաւոր են արդիւնաբերութեան մի-

Ղոցներ, իսկ սովը ստիպում է նրան անդիմադրելի կերպով փնտրել նրանց: Այստեղ հէնց կապիտալիստը իր թակարդի մէջն է գցում նրան, թշուառականին, և ստիպում աշխատել իր համար:

Նախորդ գլխում մենք տեսանք, ի՞նչպէս կապիտալիստը քամում է աշխատաւոր ոյժից յաւելեալ արժէքը—իր շահը—տալով բանուորներին աշխատաւոր ոյժի միմիայն անհրաժեշտ արժէքը: Այժմ մօտիկից տեսնենք այդ անհրաժեշտ արժէքը, որ բանուորները ստանում են աշխատավարձ անուան տակ:

Բանուորը դուրս է բերում շուկայ իր աշխատաւոր ոյժը, որտեղ գնում է նրան կապիտալիստը: Շուկայում աշխատաւոր ոյժը հաշուում է ապրանք, ուստի և նրա արժէքը որոշում է նոյնպէս, ինչպէս և միւս բոլոր ապրանքների արժէքը:

Մենք արդէն տեսանք, որ աշխատաւոր ոյժի արժէքը որոշում է աշխատանքի այն քանակով, որ հարկաւոր է նրա արտադրութեան համար, այսինքն ապրուստի միջոցների այն քանակով, որ անհրաժեշտ է բանուորի և նրա ընտանիքի համար: Այդ միջոցների արժէքը կամ այսպէս անուանուած անհրաժեշտ արժէքը բանուորները ստանում են աշխատավարձ անուան տակ: Որքան աւելի քիչ է բանուորի ապրուստի միջոցների արժէքը, այնքան աւելի փոքր է նրա աշխատավարձը, և ընդհակառակը: Հետեապէս, աշխատավարձի աւելանալը դեռ բոլորովին չի ապացուցում, որ բանուորների վիճակը բարուժուեց: Պէտք է ի նկատի ունենալ ապրուստի միջոցների արժէքը և ըստ այնմ դատել: Եթէ, զօրօրինակ, 15 տարուայ ընթացքում աշխատավարձը 2 անգամ աւելացաւ, բայց ապրուստի միջոցները առաջուանից 4 անգամ աւելի թանկացան, այդ դէպքում բանուորների դրութիւնը իհարկէ աւելի վատացած կըլինի, թէև ըստ երևոյթին աշխատավարձը աւելացել է:

Ապրուստի միջոցների քանակը կամ բանուորների ստացած աշխատավարձի չափը կախուած է նրանց սովորութիւններից, կլիմայից, որի մէջ նրանք ապրում են: Անգլիական բանուորը առանց մսի և սուրճի չի կարող եօլա գնալ և խրմում է շատ զարեջուր: Նա այնքան է ընտելացել նրանց, որ այդ արգիւնքները անհրաժեշտ են դարձել նրա գոյութեան

համար և առանց նրանց նա լաւ չի կարող աշխատել: Այնպէս որ անգլիական բանուորի աշխատավարձը, ի միջի այլոց, պէտք է պարունակէ իր մէջ և այդ արգիւնքների արժէքը, արգիւնքների, որոնց մասին մեր ուսու բանուորը միայն լսած կը լինի:

Մեր բանուորի աշխատավարձը տալիս է նրան հնարաւորութիւն կերակրուել կերակրով, հացով, կվասով, թթու կաղամբով և բողկով: Անգլիական բանուորները կապիտալիստներին ջարդ ու փշուր կանէին նրանց գործարանների հետ, եթէ նրանց աշխատավարձը հերիք անէր միայն այդպիսի կերակրի համար, որով փրկութիւն էին փնտրում սուրբ ճգնաւորները... Իսկ մերոնք բաւականանում են դրանով:

Որքան աւելի կըթուած ու զարգացած են բանուորները, այնքան աւելի միջոցներ են հարկաւոր նրանց մարդավարի ապրելու և լաւ աշխատելու կարողութիւն ունենալու համար:

Անգլիայի և Գերմանիայի բանուորը երբէք այնպիսի շնաքների մէջ չի ապրի, ինչպէս մեր բանուորը: Բացի այդ՝ նրանց պէտք է երբեմն գիրք, նրանք լրագրներ են կարդում, երբեմն և թատրոն են գնում, նրանց աշխատավարձը պէտք է բաւի և այդ պահանջների համար: Այլապէս գործարաններում շարունակ անկարգութիւններ տեղի կունենան և գործը վատ կըրթայ:

Կլիման նոյնպէս ազդեցութիւն ունի աշխատավարձի վրայ: Իտալացի բանուորը, որը տաք և բարեբեր կլիմայում է ապրում, կարող է այնպիսի շորով բաւականանալ, որ ծածկում է միայն նրա մերկութիւնը. ինչ վերաբերում է բնակարանին, եթէ նա կայ,—լաւ, իսկ եթէ՛ ոչ, այդ էլ փոյթ չէ, նա կ'անցկացնի գիշերը օտարի տան դռան առաջ կամ ուղղակի փողոցում: Իսկ ուսու բանուորին հարկաւոր է «քուրք», ձմեռուայ հաստ ոտնամաններ, տաք բնակարան: Բացի այդ՝ ուսու բանուորին պէտք է մի գաւաթ արաղ, որովհետև սաստիկ ցրտերի ժամանակ և շնորհիւ վատ մնունդի դժուար է եօլա գնալ առանց այդ տաքացնող միջոցի: Իտալացի բանուորի հետ համեմատած, ուսու բանուորը աւելի մեծ աշխատավարձ է ստանում բայց դա բոլորովին չի նշանակում, որ վերջիններիս դրու-

թիւնը աւելի լաւ է, որովհետեւ նա ստիպուած է այնպիսի արդիւնքներ Վրայ փող ծախսել, առանց որոնց հեշտութեամբ եօլա կը գնար նա, եթէ ապրէր տաք կլիմայում:

Այսպէս ուրեմն, աշխատավարձը պէտք է այնպիսի մեծութիւն ունենայ, որը կախուած է բանուորների սովորոյթներից, նրանց մտաւոր դարգացման աստիճանից և կլիմայից, որի մէջ ապրում են նրանք: Աշխատավարձը սովորական պայմաններում չի կարող երկար ժամանակ այդ մեծութիւնից բարձր կամ ցածր լինել: Շուտով մենք կը տեսնենք թէ ինչն է:

Մանուֆակտուրային բանուորները միշտ աւելի մեծ աշխատավարձ են ստանում, քան գործարանականները: Մանուֆակտուրայում բանում են արդիւնաբերութեան միջոցներից զրկուած արհեստաւորները. նախ քան լաւ արհեստաւոր դասնալը, պէտք է աշխատանք գործադրել սովորելու համար: Սովորելու վրայ գործադրած այդ աշխատանքն է, որ բարձրացնում է արհեստաւորի աշխատաւոր ոյժի արժէքը: Վերցնենք մի օրինակ: Ենթադրենք, որ փականագործը մինչև որ իր արհեստը սովորի, պէտք է ծախսէ իր ապրուստի նիւթերի և գործիչների փչացնելու համար և վարպետին վճար—900 ուելի: Միևնոյն է, ունի արգէօք փականագործը այդ 900 ուելլին և այդ փողը ուղղակի ծախսում է, թէ մտնում է որ և է վարպետ փականագործի մօտ սովորելու: Այդ դէպքում նա պէտք է աշխատի իր տիրոջ համար մի քանի տարի կամ մինչև սովորելը կամ սովորելուց յետոյ: Մի խօսքով, փականագործի արհեստը սովորելու համար նա պէտք է 900 ուելլու արժէքներ ծախսէ—կամ արդիւնքներով դամ աշխատանքով: Եթէ իւրաքանչիւր փականագործ սովորելուց յետոյ կարող է միջին թուով 30 տարի աշխատել, նրա սովորելու ծախսերը աշխատանքի ամեն մի տարուայ վրայ կ'աւելացնեն 30 ուելլի: Եթէ սովորական աշխատաւոր ոյժի (այսինքն բանուորի և նրա ընտանիքի ապրուստի միջոցների) անհրաժեշտ արժէքը տարեկան 150 ուելլի է, այդ դէպքում մանուֆակտուրիստը, որ վարձել է արհեստաւորին, պէտք է վճարէ նրան ոչ միայն այդ 150 ուելլին, այլ այն 30 ուելլին ևս, որոնք ծախսուած են սովորելու համար և որոնք ընկնում են մի տարուայ աշխատանքի վրայ:

Հետևապէս, արհեստաւորի աշխատանքի ոյժի արժէքը պարունակում է իր մէջ ոչ միայն ապրուստի անհրաժեշտ միջոցների արժէքը, այլ և այն միջոցների արժէքը, որոնք ծախսուած են նրա արհեստագիտական ուսման համար:

Որքան մարդ աւելի երկար ժամանակ պէտք ունենայ սովորելու իր արհեստը, այնքան աւելի մեծ է նրա աշխատաւոր ոյժի արժէքը, այնքան աւելի մեծ է նրա աշխատավարձը: Փականագործը աւելի մեծ աշխատավարձ է ստանում, քան դարբինը, ժամագործը՝ աւելի մեծ, քան փականագործը, իսկ այն արհեստաւորը, որը զանազան բարդ գործիքներ՝ հեռագիտակներ, մանրադիտակներ է շինում, ստանում է աւելի մեծ աշխատավարձ:

Աշխատաւոր ոյժի արժէքը քննելուց յետոյ դիմենք այժմ նրա վաճառանոցային գնին: Մենք տեսանք, թէ ինչքան է պէտք բանուորին. այժմ նայենք, ինչքան է նա իրօք ստանում իր աշխատաւոր ոյժի համար:

4-րդ գլխից մենք արդէն գիտենք, որ ապրանքի վաճառանոցային գինը լինում է մերթ աւելի բարձր, մերթ աւելի ցածր նրա իսկական արժէքից: Երբ պահանջը մեծանում է, մուշտարիների մէջ տեղի է ունենում մրցում, և ապրանքի գինը բարձրանում է. երբ առաջարկն է մեծանում, մրցումը տեղի է ունենում վաճառողների մէջ, և ապրանքի գինը ընկնում է: Իսկ առհասարակ մրցումը ձգտում է ապրանքի վաճառանոցային գինը մօտեցնել նրա իսկական արժէքին: Այդ բոլորը նոյնքան վերաբերում է աշխատաւոր ոյժին, որքան և ամեն մի ապրանքի: Եթէ աշխատաւոր ոյժի պահանջը մեծանում է, դիցուք, շնորհիւ նոր կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների երևան գալուն, այդ ժամանակ տեղի է ունենում մրցում մուշտարիների (կապիտալիստների) միջև, և աշխատավարձը բարձրանում է աշխատաւոր ոյժի անհրաժեշտ արժէքից վեր: Մենք գիտենք, որ երբ մեծանում է որ և է ապրանքի պահանջը, մեծանում է շուտով և այդ ապրանքի արդիւնաբերութիւնը և նրա առաջարկը: Սակայն ինչպէ՞ս է մեծանում աշխատաւոր ոյժի արդիւնաբերութիւնը և առաջարկը նրա պահանջը աւելանալուց յետոյ: Ահա թէ ինչպէս:

Երբ բարձրանում է աշխատավարձը անհրաժեշտ արժեքից վեր, այսինքն աւելի բարձր, քան անհրաժեշտ է բանուորին իր գոյութիւնը պահպանելու համար,—բանուորների դրութիւնը լաւանում է: Այդ բարեւոքումը արտայայտուում է նրբանով, որ բանուորները սկսում են աւելի լաւ մտուել, ապրում են աւելի լաւ բնակարաններում և այլն: Ծնորհիւ դրան կարիքը և հիւանդութիւնները աւելի քիչ զոհեր են տանում վաղաժամ գերեզման, քան առաջ: Կենդանի են մնում այնպիսի բանուորներ, որոնք ուրիշ աւելի վատ հանգամանքներում կը մեռնէին, և այդ պատճառով հէնց բանուորները ամենից առաջ մեծացնում են աշխատաւոր ոյժի առաջարկը: Բացի այդ՝ շնորհիւ բանուորների դրութեան բարեւոքման աւելանում է և նրանց ամուսնութիւնների թիւը և ծնւում են աւելի երեխաներ, քան առաջ: Երեխայ — դեռահասները, աւելի լաւ հանգամանքներում ապրելով, աւելի քիչ են ենթակայ մահուան, քան և թէ աւելի վատթար պայմաններում ապրէին՝ օրինակ, մեզնում, ուր բանուորի չորս երեխայից հազիւ մէկը հասնում է բանուոր լինելու հասակին: Եւ այսպէս, շնորհիւ աշխատավարձի բարձրանալուն, պակասում է բանուորների և նրանց երեխաների մահացութիւնը, իսկ այդ միևնոյնն է թէ աւելանում է ազգաբնակչութիւնը: Բացի այդ՝ ազգաբնակչութիւնը աւելանում է և ուղղակի, շնորհիւ ամուսնութիւնների թւի մեծանալուն, այսինքն աշխատավարձի՝ անհրաժեշտ արժեքից վեր բարձրանալու հետ աւելանում է աշխատաւոր ոյժի արտադրութիւնը (ազգաբնակչութեան անուղղակի և ուղղակի աւելանալը) և նրա առաջարկը: Այդ հանգամանքը իր կողմից յարուցանում է վաճառողների (բանուորների) մրցում, և աշխատավարձը պէտք է ընկնի: Եթէ աշխատավարձը ընկնում է անհրաժեշտ արժեքից ցածր, պէտք է աշխատաւոր ոյժի առաջարկը պակասի, ինչպէս այդ պատահում է իւրաքանչիւր ապրանքի հետ: Երբ ապրանքի վաճառանոցային գինը ընկնում է նրա իսկական արժեքից ցածր, այդ ապրանքի արտադրութիւնը կրճատուում է և նրա առաջարկը պակասում է: Բայց ինչպէս կարելի է կրճատել աշխատաւոր ոյժի արտադրութիւնը և նրա առաջարկը: Քանի որ իրանք բանուորներն են արտադրում աշ-

խատաւոր ոյժը, վերջինիս արտադրութիւնը կրճատելու համար պէտք է ոչնչացնել աւելորդ բանուորներին...

Իրօք այդպէս էլ լինում է: Երբ աշխատավարձը անհրաժեշտ արժեքից ցածր է ընկնում (այսինքն աւելի ցածր է, քան պէտք է բանուորի ապրուստի համար), սովը իր օգնական — մահուան հետ տիրում է ամենուրեք: Աշխատավարձի ընկած դրութեան ժամանակ բանուորները չեն կարող լիովին բաւարարութիւն տալ իրանց պահանջներին, — մնում են քաղցած, ապրում են կեղտոտ և խոնաւ բներում, նրանց շորերը շատ վատ են պաշտպտնում նրանց ցրտից ու խոնաւութիւնից: Ով աւելի թոյլերից է, նա չի կարող երկար տանել այդ դժխային կեանքը: Սովը մահ է ուղարկում, և մահը սկսում է քայլել բանուորների բնակարաններում և կտրել թոյլերի ու փոքրերի կեանքի թելը: Բացի այդ՝ բանուորների համար այդքան աղէտաբեր ընկած դրութեան ժամանակ պակասում է ամուսնութիւնների և ծնունդների քանակութիւնը: Եւ այսպէս, աշխատավարձի աւելանալու հետ ազգաբնակչութիւնը նոյնպէս աւելանում է անուղղակի — բանուորների երկարակեցութիւնը աւելացնելով, և ուղղակի — ամուսնութիւնների թիւը մեծացնելով. ընդհակառակը, աշխատավարձի պակասելու հետ ազգաբնակչութիւնը պակասում է ուղղակի՝ «աւելորդ» բանուորների մահուան շնորհիւ, և անուղղակի ամուսնութիւնների թւի պակասելով: Այսպիսի միջոցներով պակասում է աշխատաւոր ոյժի արտադրութիւնը (բանուորների դիակները խօս մ չեն կարող նրան արտադրել) և նրա առաջարկը: Իսկ երբ պակասում է առաջարկը, նորից մրցում է տեղի ունենում կապիտալիստների միջև, աշխատավարձը աւելանում է: Այսպիսով, իրանց բանուորների համար աշխատավարձի բարձրանալը, եթէ միայն նոր ձեռնարկութիւններ չեն բացուում, կարող է ձեռք բերել միմիայն մահուան և ուրիշ բանուորների սոսկալի տառապանքների գնով:

Այսպիսի զարհուրելի կապանքներում է, որ գտնւում է բանուոր դասակարգը, շնորհիւ այն հանգամանքին, որ աշխատաւոր ոյժը (իսկ նրա հետ և իր՝ բանուորի անձնաւորութիւնը) ապրանք են դարձրել:

Ինչպէս որ մրցումը ապրանքների վաճառանոցային գինը հաւասարեցնում է նրանց անհրաժեշտ արժէքի հետ, նոյնպէս և աշխատավարձը մրցման միջոցով հաւասարում է աշխատաւոր ոյժի իսկական արժէքի հետ: Եթէ շնորհիւ պահանջի և աշխատավարձի ժամանակաւոր բարձրանալուն ժամանակաւորապէս բարձրւում է և բանուորների կացութիւնը, սակայն այնուհետև սովը և մահը պատժում են նրանց դաժան կերպով նրանց կարճատև բարօրութեան համար:

Այդ սոսկալի շղթաները գերմանացի սօցիալիստ Լաստալը առաջարկեց նոյնիսկ անուանել աշխատավարձի երկաթէ օրէնք, որը սարսափելի ճնշող ոյժ ունի այն պատճառով, որ բանուորները զրկուած են արդիւնաբերութեան միջոցներից և ստիպուած են ծախել իրանց աշխատաւոր ոյժը, ինչպէս սովորական ապրանք: Ուստի նրանց մէջ տեղի պէտք է ունենայ մրցում, ինչպէս և ապրանք վաճառողների միջև: Մի խօսքով, աշխատավարձի երկաթէ օրէնքը և սովի զարհուրելի իշխանութիւնը գոյութիւն ունեն ուղղակի շնորհիւ կապիտալիստական տնտեսութեան ներկայ կարգերին: Մենք տեսնում ենք սակայն, որ այդ երկաթէ օրէնքը միմիայն այն պատճառով և միմիայն այն ժամանակ է երկաթէ, քանի որ բանուորների միջև տիրում է մրցումը: Իհարկէ, եթէ բանուորները բոլորն էլ առանձին են դեգերում և գործում են «ամեն մարդ իր համար, միայն Աստուած բոլորի համար» ասացուածքի հիման վրայ, — այդ դէպքում նրանք իրանք անխուսափելի կերպով աշխատավարձը այնքան ցածր են իջեցնում, որ հազիւ հազ մարդ կարող է ցամաք հացով ու կվասով եօլա գնալ: Եւ մինչև որ բանուորները չըհասկանան, որ մէկը միւսին և բոլորը մէկին պէտք է պաշտպանեն, բանուորները չեն կարողանայ ազատուել այդ տաժանակիր կեանքից: ոչ թէ միմիանց խանգարել, ոչ թէ միմիանց հրել ու ճնշել, այլ ընդհանուր ոյժերով կռուելով միայն ընդհանուր թշնամի — տիրոջ դէմ և ստիպել նրան զիջումներ անելու, — ահա թէ ինչ է իւրաքանչիւր աշխատաւորի պարտիքը:

Միայն այդ ժամանակ կոչնչանայ հիմնովին կապիտալիստական տնտեսութիւնը, կ'անհետանայ իսպառ մրցումը բա-

նուոր մարդկանց միջև, և ուրեմն, կ'անհետանայ «երկաթէ օրէնքի» սպառնալից ուրուականը: Բայց և այժմ բանուորների դրութիւնը անյուսալի չէ: Բանուորական միութիւնները, գործադուլները, ընդհանուր ինտերէսների համերաշխ պաշտպանութեան ամեն տեսակ ձևերը կարող են, եթէ ոչ իսպառ վերացնել մրցումը բանուորների միջից, գէթ ընդունակ են բաւականաչափ թուլացնելու նրա ոյժը: Իսկ երբ թուլանում է մրցումը բանուորների մէջ, բարձրանում է և աշխատավարձը:

Հետևապէս, եթէ մի քանի սօցիալիստներ աշխատավարձի օրէնքը անուանում էին «երկաթէ», այդ խօսքերը չը պէտք է վհատեցնեն բանուորներին և զրկեն նրանց արիութիւնից: Թող այդ օրէնքը երկաթէ լինի, բայց երբ բանուոր մարդիկ գործեն համերաշխ, կըստեղծուի մի այնպիսի վիթխարի ոյժ, որի ճնշման տակ կըծուռի և երկաթը: Եւ ոչ միայն կըծուռի, այլ և կը կոտորուի: Մղելով անընդհատ կռիւ տէրերի հետ, բանուորները այժմս էլ կարող են գէթ միքիչ ծռել սովի երկաթէ շղթաները: Բայց կըզայ ժամանակ, երբ բանուոր ժողովուրդը իսպառ կ'ոչնչացնէ այդ շղթաները և ջարդ ու փշուր կ'անէ նրանց. իսկ այդ նպատակին հասնելու համար պէտք է վերջ տալ կապիտալիստական տնտեսութեան:

Այժմ մենք քննենք կապիտալիստական տնտեսութիւնը իր ամբողջութեամբ. նայենք թէ ինչ ազդեցութիւն է գործում նա բանուոր դասակարգի վրայ և ինչպիսի դեր է խաղում նա մարդկութեան վիճակի համար...

VIII

ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ոստիով հինգերորդ գլխում մանուֆակտուրայի ծագման մասին, մենք կապիտալիստ անուանեցինք «խելքը գլխին» փականագործին, որը մանուֆակտուրայ բացեց իր մօտ, իսկ նրա մանուֆակտուրան մենք անուանեցինք կապիտալիստական ձեռնարկութիւն: Սակայն որո՞նք են կապիտալիստական ձեռնար-

կութեան յատկանիշները և ի՞նչ է կապիտալը: Նախ քան աղքատացած փակաճագործներին իր լուծի տակ գցելը, «խելքը գլխին» փակաճագործը պէտք է ունենայ գործարան, գործիքներ, նիւթեր,—մի խօսքով արդիւնաբերութեան միջոցներ: Արդիւնաբերութեան այդ միջոցները (նիւթերը և գործիքները) ի հարկէ երկնքից չեն ընկնում, այլ նոյնպէս աշխատանքով են արտադրուում: Վարելահողի համար մաքրած գետինը, անասունները, գութանը, գործիքները, ամեն տեսակ շինութիւններ մի խօսքով այն ամենը, որ հարկաւոր է խելացի աշխատանքի համար, այդ բոլորը մարդկային աշխատանքի արդիւնքներ են: Նախընթաց աշխատանքի այդ արդիւնքները, առանց որոնց անհնար է յետագայ աշխատանքը, գտնուում են մասամբ իրանց արտադրողների ձեռքում, իսկ մասամբ էլ այն անձինքների ձեռքում, որոնք իրանք չեն գործադրում նրանց, այլ ստիպում են ուրիշներին աշխատել այդ արդիւնքների միջոցով: Եթէ արդիւնաբերութեան միջոցները իրանց արտադրողների ձեռքումն են գտնուում, այդ դէպքում վերջիններս կարող են, եթէ ուզեն, գործադրելով նրանց՝ արտադրել միայն անհրաժեշտ աշխատանք, միմիայն անհրաժեշտ արժէքը, իրանց գոյութիւնը և գործիքները նախկին դրութեան մէջ պահպանելու համար: Այսպէս, օրինակ, երկրագործը կարող է մշակել միայն այնքան հող, որքան հարկաւոր է նրան՝ իր և իր ընտանիքի ապրուստի, գործիքները սարքելու և անասունները կերակրելու համար: Փականագործը նոյնպէս կարող է միայն այնքան աշխատել, որ բաւական լինի նրա և նրա ընտանիքի ապրուստի ու նրա գործիքները և արհեստանոցը կարգին դրութեան մէջ պահելու համար: Մի խօսքով, այն արտադրողը, որը աշխատանքի միջոցներ և նիւթ ունի, կարող է չ'արտադրել յաւելեալ աշխատանք և չբատեղծել յաւելեալ արժէք, որովհետև նա հնարաւորութիւն ունի առանց նրանց էլ եօլա գնալ: Բոլորովին այլ բան է, եթէ արդիւնաբերութեան միջոցները պատկանում են այնպիսի մարդկանց, որոնք նրանց չեն գործադրում, այլ ուրիշի աշխատանքի միջոցով շրջանառութեան մէջ են գցում նրանց: Արդիւնաբերութեան միջոցների այդօրինակ տէրերը չեն կարող բաւականաճալ նրանով, որ բանուորները միայն անհրաժեշտ աշխա-

տանք գործադրեն և անհրաժեշտ արժէք արտադրեն, որովհետև այդ դէպքում նրանց բաժին չի մնայ, և հաշիւ էլ չի լինի գործ սկսել: Նրանք չեն կարող եօլա գնալ առանց յաւելեալ աշխատանքի և յաւելեալ արժէքի, որը նրանց շահն է կազմում և որի համար նրանք սկսում են որ և է գործ: Աշխատանքի գործիքների այդպիսի տէրերին կապիտալիստներ են անուանում իսկ գործիքները՝ կապիտալ. կապիտալիստը ծախսում է կապիտալը, բայց միայն այն դիտաւորութեամբ, որպէս զի կապիտալը վերադառնայ նրա մօտ աւելացած, այսինքն շահի հետ: Այսպէս ուրեմն, կապիտալ է մարդկային աշխատանքի արդիւնքների այն մասը, որի տէրերը գցում են նրան շրջանառութեան մէջ ուրիշի աշխատանքի միջոցով շահ ստանալու համար: Եւ որովհետև մարդկային աշխատանքի բոլոր արդիւնքները իրանց արժէքը արտայայտում են փողով, այդ պատճառով փողն էլ կապիտալ է, եթէ նա շրջանառութեան մէջ է ընկնում շահ բերելու համար: Կապիտալի այդ ձևակերութիւնից երևում է, որ կապիտալիստական տնտեսութիւնը կարող է սկսուել միայն այն ժամանակ, երբ մարդկային աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը որոշ աստիճանի է հասել: Եթէ բանուորը կարող է իր աշխատանքով միայն անհրաժեշտ արժէքը արտադրել (այսինքն արտադրել այնքան, որքան պէտք է նրա ապրուստի համար), այդ դէպքում կապիտալիստը չի կարող յաւելեալ աշխատանք կամ շահ ստանալ: Բացի այդ՝ կապիտալիստական տնտեսութեան համար հարկաւոր են «աշխատաւոր ձեռքեր», այսինքն այնպիսի արտադրողներ, որոնք զրկուած են արդիւնաբերութեան միջոցներից, և սովից ստիպուած են իրանց աշխատաւոր ոյժը կապիտալիստներին ծախել: Կապիտալիստական տնտեսութիւնը դեռ ոչ մի տեղ չէ վերացրել իսպառ մանր արտադրողների տնտեսութիւնը, և ամենուրեք գոյութիւն ունեն երկու ձևի տնտեսութիւններն էլ կողք կողքի: Մեզ մօտ Ռուսաստանում մանր տնտեսութիւնը պահպանուում է աւելի յամառութեամբ, քան ուրիշ երկիրներում: Չըխօսելով արդէն մանր գիւղացու մասին, Ռուսաստանում դեռ գոյութիւն ունեն հարիւր հազարաւոր տնայնագործներ, այսինքն արդիւնաբերութեան միջոցներից դեռ ոչ բոլորովին զրկուած մանր արհեստաւորներ: Բայց

մեզանում կապիտալիստական տնտեսութիւնը աւելի և աւելի է տարածւում շնորհիւ այն հանգամանքի, որ մեծ չափերով ու քանակութեամբ գիւղացիները հողագուրկ են լինում և կալուածատիրոջ համար «աշխատաւոր ձեռքեր» դառնում: Երկու խօսք ասենք այդ մասին: Թէև մանր տնտեսութեան ժամանակ ինքը արտադրողը ստանում է ոչ միայն անհրաժեշտ արժէքը, այլ և յաւելեալը, որը կապիտալիստական տնտեսութեան մէջ մտնում է կապիտալիստի գրպանը,—այնուամենայնիւ մանր երկրագործարտադրողի գրութիւնը ոչնչով էլ լաւ չէ, որովհետև համարեա նրա բոլոր արտադրածը ծախսւում է հարկերի, հողաբաժինը յետ գնելու վճարումների և կալուածատիրոջ հողի կապալավարձի համար, հողի, առանց որին նա չի կարող եօլա գնալ շնորհիւ իր հողաբաժնի փոքրութեան: Ամենանպաստաւոր պարագաներում արտադրող—երկրագործի ձեռքում մնում է միայն անհրաժեշտ արժէքը, այսինքն իր ինքնուրոյն տնտեսութիւնից նա ստանում է ոչ աւել, քան ստանում է հասարակ մշակը կալուածատիրոջ մօտ: Եթէ մենք տեսնում ենք, որ գիւղացիները յամառօրէն պահպանում են իրանց տնտեսութիւնը, դրա պատճառը այն չէ, որ նրանց մնում է նրանց արտադրուած յաւելեալ արժէքի գէթ չնչին մասը, այլ այն, որ նրանց համար խիստ ծանր է զրկուել ազատութիւնից և կապիտալիստի մօտ ընկնել տշխատաւոր անասունի վիճակի մէջ: Բայց լինում է և այնպէս, որ այդ բոլոր հարկերն ու վճարումները կլանում են ոչ միայն ամբողջ յաւելեալ արժէքը, որ արտադրում է երկրագործը իր տնտեսութեան մէջ, այլ նոյնիսկ և անհրաժեշտ արժէքի մի մասը: Ապրուստի միջոցները չեն բաւականացնում արտադրողին, որովհետև նրա բերանից խլում են նրա բերանի հացը: Նա խառնուած հաց է ուտում. բայց այդ գրութիւնը երկար տևել չի կարող: Եթէ նրա տնտեսութիւնը քայքայւում է՝ նա թողնում է իր հողը և գնում բանելու կալուածատիրոջ մօտ կամ գործարան, որտեղ նա աշխատավարձի միջոցով գէթ անհրաժեշտ արժէք է ստանում: Շնորհիւ գիւղական հողաբաժնի պակասութեան, շնորհիւ գանձարանին տրուող ահագին վճարումներին և հողի կապալավարձի սաստիկ բարձրութեան, գիւղացիները չեն կարող երկար պահպանել իրանց տնտեսու-

թիւնը, որովհետև կառավարութիւնը և կալուածատէրերը նրանցից վերցնում են ոչ միայն յաւելեալ արժէքը, այլ և անհրաժեշտ արժէքի մի մասը: Մրանք են պատճառները, որ գիւղացիները հողագուրկ են լինում: Ինչպէս տեսնում էք, հողագուրկ լինելը ամենևին կախուած չէ տնտեսական պատճառներից, ինչպէս օրինակ արհեստաւոր—արտադրողի արդիւնաբերութեան միջոցներից զրկուելը կախուած է նրանցից շնորհիւ մանուֆակտուրայի մրցման: Մրցումը զուտ տնտեսական երևույթ է, իսկ մեզանում գիւղացիները զրկւում են հողից առանց որ և է մրցման խոշոր տէրերի կողմից (ընդհակառակը, իրանք գիւղացիք իջեցնում են նրանց մօտ գները, երբ ծախում են չնչին գնով իրանց հացը՝ վճարումներից առաջ), այլ ուղղակի բռնի ոյժի շնորհիւ:

Ինչ վերաբերում է արհեստաւոր—արտադրողներին, որոնք սեփական գործիքներով են աշխատում,—նրանք էլ, ինչպէս ասացինք, կամաց-կամաց զրկւում են իրանց յաւելեալ արժէքից շնորհիւ մանուֆակտուրայի մրցման. իսկ երբ շնորհիւ նոյն մրցման նրանց ազատ աշխատանքը սկսում է վարձատրել անհրաժեշտ արժէքից ցածր, այդ ժամանակ նրանք զրկւում են իրանց տնտեսութիւններից և կապիտալիստի համար «աշխատանքի ձեռքեր» դառնում:

Կապիտալիստական տնտեսութիւնը մանուֆակտուրայից է սկսւում: Մանուֆակտուրան, ինչպէս մենք ասացինք 5-րդ գլուխում, երևան է գալիս քաղաքներում, երբ հասարակութեան մէջ տեղի է ունենում աշխատանքի լայն բաժանումը, այսինքն երբ բանուորի աշխատանքը այնքան արդիւնաւէտ է դառնում, որ ոչ միայն կարող է կերակրել իրան բանուորին, այլ և շահ տալ կապիտալիստին: Մանուֆակտուրան մի կապիտալիստի իշխանութեան տակ հաւաքում է արդիւնաբերութեան միջոցներից զրկուած արհեստաւորների որոշ քանակութիւն և աշխատանքը դարձնում է աւելի արդիւնաւէտ, քան մանրարհեստ—արդիւնաբերութեան ժամանակ: Այդ հանգամանքը ծագում է նրանից, որ մանուֆակտուրային արդիւնաբերութեան ժամանակ արհեստանոցի և գործիքների համար աւելի քիչ է ծախսւում, իսկ աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանումը

աւելացնում է աւելի ևս նրա արդիւնաւէտութիւնը:

Աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանման ժամանակ իւրաքանչիւր աշխատաւոր գործում է ամբողջ արդիւնքի միայն մի մասը, մինչդեռ աշխատանքի հասարակական բաժանման դէպքում իւրաքանչիւր մարդ արտադրում է ամբողջ արդիւնքը:

Մենք արդէն գիտենք, թէ ինչ ազդեցութիւն ունի մանուֆակտուրան մանր արհեստաւորների վրայ: Նայենք այժմ, թէ ինչ է անում նա այն «աշխատաւոր ձեռքերի» հետ, որոնց չար ճակատագիրը նրա գոհն է դարձրել:

Մանուֆակտուրայի գլխաւոր ոյժը աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանման մէջն է: գործատիրոջ սուր հայեացքը տեսնում է այդ բաժանման բոլոր առաւելութիւնները և նա աշխատում է մտցնել նրան իր մանուֆակտուրայի մէջ ամենամեծ չափերով: Թէ մինչև որ աստիճանի է հասնում մանուֆակտուրայում աշխատանքի բաժանումը, այդ կարելի է տեսնել նրանից, որ, օրինակ, ասեղների մանուֆակտուրայում իւրաքանչիւր ասեղ 72 բանուորի ձեռքից է անցնում, մինչև որ վերջնականապէս պատրաստ լինի: Այդ 72 բանուորներից ամեն մէկը կատարում է ամբողջ գործի միայն մի մասը,— մէկը երկաթէ թելն է քաշում, միւսը գլուխներն է ծակում, երրորդը ծայրերն է սրում և այլն: Իւրաքանչիւր բանուոր իր մասնակի աշխատանքի «սամթն է առնում» և կատարում է նրան աւելի արագ ու լաւ, քան եթէ նա ստիպուած լինէր ամբողջ ասեղը պատրաստել: Մանուֆակտուրայի այդ 72 բանուորը միասին նոյն ժամանակի ընթացքում շատ աւելի ասեղներ կարտադրեն, քան 72 ինքնուրոյն արհեստաւորներ: Սակայն արդիւնքի ամբողջ արդիւնաբերութեան յարմարումը արդիւնքի մի չնչին մասին՝ թանկ է նստում բանուորի վրայ: Մասնելով մանուֆակտուրայի մէջ, արհեստաւորը, որը գիտէ ամբողջ ասեղ շինել, ստանում է այդ գործի միայն մի մասը, օրինակ, ասեղների ծայրերը սրելը: Նա շարունակ զբաղուած է միայն ծայրեր սրելով: Նրա ձեռները այնպէս են ընտելանում այդ միօրինակ գործին, որ, վերջիվերջոյ, դառնում են բոլորովին անընդունակ ուրիշ աշխատանքի: Արհեստաւորը իսպառ

մոռանում է իր արհեստը: Երբ արհեստաւորը արտադրում է ամբողջ արդիւնքը, նա յաճախ ստիպուած է խորհել, ինչպէս աւելի լաւ սկսել գործը, որպէս զի աւելորդ ժամանակ չըկորչի, կամ որպէս զի արդիւնքը աւելի լաւ արտադրէ: Ամբողջ արդիւնքի արտադրութեան ժամանակ նրա գլուխը աշխատում է նոյնպէս, մինչդեռ երբ բանուորը արդիւնքի միայն որոշ մասն է արտադրում, նրա ձեռքերը մեքենարար կատարում են այդ աշխատանքը, նրա միտքը քնած է մնում, և նա կամացկամաց յոգնեցնող և անվերջ սիօրինակ աշխատանքից իսպառ բթանում է: Այսպիսով աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանումը հաշմանդամ է դարձնում բանուորի մարմինը, յարմարեցնելով նրան շարժումների մի չնչին քանակութեան և բթացնում նրա միտքը, զրկելով նրա աշխատանքը որ և է իմաստից: Եթէ մանուֆակտուրան, որը հաշմանդամ է դարձրել բանուորին և սովորեցրել նրան գործի մի «մասի», պատահմամբ փակուի, ռըր զնայ այդ հաշմանդամը: Նրա գրութիւնը աւելի վատ է քան հասարակ բանուորի գրութիւնը՝ նա կարող է գործ գտնել միայն այնպիսի մանուֆակտուրայում, որտեղ նրա «մասի» համար պահանջ կայ:

Հաշմանդամ դարձած արհեստաւորը նոյնքան է կպած մանուֆակտուրային, որքան տաժանակիր աշխատանքի դատապարտուած կալանաւորը իրսայլին:

Այդպիսի դրութիւնը տալիս է կապիտալիստ—գործատիրոջը անագին իշխանութիւն մանուֆակտուրային բանուորների վրայ: Ազատ արհեստաւորները իրանց ապրանքների արդիւնաբերութեան վերաբերմամբ մրցումից ջոկ ուրիշ ոչինչ իշխանութիւն չեն ձանաչում:

Իսկ մանուֆակտուրայում կապիտալը դնում է բանուորների վրայ իր երկաթէ թաթը, ընկճում, հաշմանդամ է անում նրանց, որպէս զի դրանով աւելի հեշտ լինի նրանցից իր շահը քամել: Բայց շուտով երևան է գալիս, որ կապիտալիստին բաւական չէ և այն իշխանութիւնը, որ նա ունի մանուֆակտուրային բանուորների վրայ: Չէ որ մանուֆակտուրան պահանջում է բացառապէս բանուորների վարպետութեամբ:

Շուկայում «աշխատաւոր ձեռքերի» մէջ արհեստաւոր

ներ քիչ կան, ընտրութիւնը մեծ չէ: Արհեստաւորները գիտեն իրանց գինը և հիմնւելով իրենց անձնական յատկութիւնների վրայ ամեն կերպ կուռւմ են կապիտալիստների ճնշումներին դէմ:

Կապիտալիստը գործ ունի նրանց հետ որպէս մի ոյժի, որը խանգարում է նրան անվերջ աւելացնել իր կապիտալը: Բայց այդ արհեստաւորների աշխատավարձը բարձր է հասարակ բանուորի վարձից:

Կապիտալիստների միջև ծագող մրցումը ստիպում է նրանցից ամեն մէկին իր ապրանքը ուրիշներից էժան ծախել. իսկ այդ հնարաւոր է միայն այն ժամանակ, երբ այդ ապրանքի արտադրութեան համար անհրաժեշտ աշխատանքը պակասել է: Այդ պատճառով իւրաքանչիւր մանուֆակտուրիստ ձեռքտում է իր արդիւնաբերութեան մէջ աւելորդ դարձնել արհեստաւորների վարկետութիւնը, արհեստաւորների, որոնք այնքան էլ հանգիստ չեն տանում տիրող լուծը,—նա ձգտում է աշխատանքը աւելի հասարակ, աւելի հեշտ դարձնել: Երևան են գալիս մեքենաները: Ամեն մի մեքենայ բաղկացած է շարժիչ մասից և աշխատող մեքենայից: Եթէ մարդ ուշադրութեամբ գիտելու լինի աշխատող մեքենան, շատ հեշտ կերպով նա կը տեսնի, որ այն աշխատանքը, որը կատարում է արհեստաւորը գործիքի միջոցով, մեքենայի մէջ կատարւում է նոյն գործիքով, միայն թէ այդ գործիքը այստեղ շարժւում է մեխանիզմի միջոցով: Կարելի է ասել, որ գործիքը վերցրել են արհեստաւորի ձեռքից և տուել մեխանիզմին՝ նոյն աշխատանքը կատարելու համար: Փայտ սղոցելու մեքենայի մէջ սղոցները շարժում են երկու լծակներ, որոնք նման են ձեռքերի և կատարում են նոյն շարժումը, ինչպէս և սղոցների ձեռքերը: Նոյնը կարելի է նկատել և գայլիկոնող (բուրդուղով ծակող) մեքենայի մէջ: Տաշելու մեքենայի մէջ (մետաղէ տախտակները տաշելու համար) ահագին խորաբուզը (սանդան) շարժւում է «երկաթէ հիւսնի միջոցով»:

Մի խօսքով, մեքենան կատարում է մեքենական աշխատանք, որը աշխատաւորից պահանջում է երկար արհեստա-

գիտական պատրաստութիւն, մեքենան փոխարինում է արհեստագիտական աշխատանքին:

Մեքենաները կապիտալիստներին տալիս են ահագին օգուտներ:

Նախ և առաջ, փոխարինելով արհեստագիտական աշխատանքին, մեքենաները աւելորդ են դարձնում բանուորների համար արհեստ սովորելը: Մենք արդէն տեսանք, որ արհեստ սովորելը աւելացնում է աշխատաւոր ոյժի արժէքը: Ուրեմն աւելորդ դարձնելով բանուորների համար արհեստ սովորելը, մեքենաները պակասեցնում են աշխատաւոր ոյժի արժէքը կամ աշխատավարձը, իսկ այս հանգամանքը շահաւէտ է կապիտալիստի համար:

Երկրորդ՝ մանուֆակտուրայում ամբողջ արդիւնաբերութիւնը կախուած է բանուորների ճարպիկութիւնից, ուրեմն բացառապէս կախուած է առանձին անձնաւորութիւններից: Իսկ այս հանգամանքը խախտւում է դարձնում մանուֆակտուրային արդիւնաբերութիւնը, թոյլ չի տալիս նրա տիրոջը անել իր բանուորների հետ ինչ որ քէֆն է ուզում, որպէս զի նրանցից որքան կարելի է շատ շահ քամէ: Մեքենական արդիւնաբերութեան մէջ գործը բոլորովին այլ ընթացք է ստանում: Բանուորը գալիս է գործարան և արդիւնաբերութեան ամբողջ հիմքը (կմախքը) պատրաստ գտնում,—նրան հարկաւոր է միայն իր ոյժը գործադրել առանց որ և է հոճարի: Մանուֆակտուրայում գործիքները ծառայում են բանուորին, իսկ բանուորը ամբողջ գործի գլուխն է. մինչդեռ գործարանում բանուորը ծառայում է մեքենային. մեքենան անում է ամեն բան, իսկ նա կարծես միայն կազմում է մեքենայի մի մասը: Այդ հանգամանքը գործարանատիրոջ ձեռքը տալիս է մեծ իշխանութիւն բանուորների վրայ, արդիւնաբերութիւնը աւելի կայուն ու հաստատուն է դարձնում: Փարբիկանան ասում է. «Թող լինեն մեքենաներ, իսկ ձեռներ միշտ կը գտնուեն»: Եւ նա ճիշտ է ասում:

Երրորդ՝ մեքենաները աւելացնում են աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը, այսինքն մեքենական արդիւնաբերութեան ժամանակ բանուորը արտադրում է միևնոյն ժամանակի ըն-

Թացքում աւելի արդիւնքներ, քան մանուֆակտուրայինի դէպքում: Մենք գիտենք, որ կապիտալիստական տնտեսութիւնը հիմնուած է աշխատանքի արդիւնաւէտութեան վրայ. որքան բանուորի աշխատանքը աւելի արդիւնաւէտ է, այնքան պակաս է անհրաժեշտ աշխատանքը (ապրուստի միջոցների արտադրութեան համար հարկաւոր աշխատանքը), այնքան աւելանում են յաւելեալ աշխատանքը և յաւելեալ արժէքի արտադրութիւնը կապիտալիստի համար:

Մեքենական արդիւնարեւրութեան՝ մանուֆակտուրայինի վերաբերմամբ ունեցած առաւելութիւնների մասին մենք խօսեցինք հինգերորդ գլխում: Նայենք այժմ, ի՞նչ ազդեցութիւն ունի մեքենական արդիւնարեւրութիւնը այն բանուոր ձեռքերի վրայ, որոնք մեքենաների վրայ են աշխատում: Մեր դարը մեքենաների դար են կոչում: Եւ իրաւ, չը կայ արդիւնարեւրութեան ոչ մի շրջան, որտեղ չը գործէին մեքենաները: Հողագործութեան համար կան շոգեգութաններ, կան հնձելու, կալսելու, ցանելու և ցորեն մաքրելու մեքենաներ: Ձը կայ այժմ ոչ մի արհեստ, որ կարելի չըլինէր փոխարինել մեքենայով: Մի խօսքով, որտեղ որ մարդը պէտք ունի իր աշխատաւոր ոյժը գործադրելու բնութեան առարկաների վրայ, նա ամենուրեք հանդիպում է մեքենայի, որը պէտք է գգալի կերպով նրա աշխատանքը պակասեցնէ և հեշտացնէ: Պէտք էր սպասել, որ մեքենաների ներմուծելու հետ բանուորի աշխատանքի քանակը կը պակասի. եթէ նա առանց մեքենայի օրական 12 ժ. էր աշխատում, մեքենայի վրայ նա կարող է արտադրել 8 ժամուայ մէջ նոյնքան արդիւնքներ, որքան և առաջ, ուստի նրա աշխատաւոր օրն էլ պիտի տւէր 8 ժամ: Իսկ իրականութեան մէջ բոլորովին այլ բան է դուրս գալիս, — մեքենայի ներմուծելու հետ աշխատաւոր օրը երկարացնում է առանց չափ ու սահման ճանաչելու: Արդ, որտեղ են այդ աչք ծակող հակասութեան պատճառները: Ենթադրենք, որ և է ճարպիկ վաճառական մանուֆակտուրայ է բաց անում մեխեր շինելու համար. նա այնքան կապիտալ ունի, որ կարող է 30 մարդու աշխատանք տալ: Իւրաքանչիւր բանուոր արտադրում է օրական 2 պուգ մեխ. 1 պուգ մեխը ծախւում է 2 ուրբով: Ամեն մի բանուորից գործարանատէրը ստանում է 50 կոպ. յաւելեալ արժէք. հետե-

ւապէս 30 բանուորից օրական նա կը ստանայ 15 ուրբի: Բայց անա մարդիկ հնարեցին պատրաստելու մեքենայ, և մեր ճարպիկ մանուֆակտուրիստը շտապեց ձեռք բերել նրան: Այդ մեքենան կրկնապատկեց աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը, և այժմ նոյն 60 պուգը կարող են արտադրել փոխանակ 30-ի 15 բանուորներ: Մեխերի մաքուր արժէքը պակասեց կիսով չափ, որովհետև ամեն մի պուգի արտադրութեան համար այժմ պէտք է երկու անգամ պակաս աշխատանք: Եթէ նիւթի արժէքը 1 ուրբի է, և եթէ առաջ մաքուր արժէքը 1 ուրբի էր, իսկ այժմ մաքուր արժէքը կը լինի 50 կոպ., իսկ մեքենական մեխերի մի պուգի արժէքը կը լինի 1 ուրբի 50 կոպ. (1 ուրբի նիւթն է և 50 կոպ. մաքուր արժէքը): Բայց մեր գործարանատէրը այնքան էլ յիմարներից չէ և ծախում է մեխերը նոյն գնով, ինչպէս և առաջ, այսինքն պուգը 2 ուրբով: Այսպիսով նա կը ստանայ 15 բանուորի աշխատանքի համար նոյնքան, որքան առաջ ստանում էր 30 բանուորի համար, այսինքն նա ոչ միայն կը ստանայ նրա մօտ աշխատող 15 բանուորի յաւելեալ արժէքը, այլ և իր մօտ չ'աշխատող 15 բանուորով անհրաժեշտ արժէքը: Այդ կը տւէ այնքան ժամանակ, մինչև որ մանուֆակտուրիստները նոյնպէս մեքենաներ ձեռք կը բերին և մրցման միջոցով մեխերի գինը կ'իջեցնեն մինչև նրանց իսկական արժէքը—1 ուրբի 50 կոպ.: Այդ ետուն և կապիտալիստի համար հաճելի ժամանակը, որի ընթացքում նա մենակ է օգտւում է նոր հնարած մեքենայով և իր ջերն է դնում ահադին շահեր, — այդ ժամանակն է հէնց այն գրաւիչ ոյժը, որ ստիպում է կապիտալիստին մեքենաներ ձեռք բերել:

Սակայն ի՞նչ եղան մեր նախկին մանուֆակտուրիստի և այժմեան մեխերի գործարանատիրոջ բանուորները: Իր կապիտալով նա կարող էր միայն մի մեքենայ ձեռք բերել և 15 բանուորի գործ տալ այդ մեքենայի վրայ: Նա շատ կ'ուզէր մի, երկրորդ մեքենայ էլ ձեռք բերել մնացած 15 բանուորի համար. այն ժամանակ 30 բանուորի աշխատանքի համար նա նոյնքան կը ստանար, որքան ուրիշ մանուֆակտուրիստներ առանց մեքենաների ստանում են 60 բանուորի աշխատանքի համար: Բայց ինչքան էլ նա ուզենայ այդ խոշոր շահը ստանալ, նա

ստիպուած է բաւականանալ մի մեքենայով և 15 բանուորներով, իսկ մնացածները նրա համար աւելորդ են դառնում և նա նրանց հաշիւ է տալիս ու դուրս անում:

Մինչև որ մրցումը մեխերի գինը չէ իջեցրել, հաւասարեցնելով նրանց իսկական արժէքին, մեր նոր թխուած ֆաբրիկանտի գործերը լաւ են գնում: Նա ստանում է շահ այն բանուորներից, որոնք նրա մօտ չեն աշխատում: Բայց այդ երկնային մանանան կը վերջանայ այն ժամանակ, երբ մեխերի գինը կ'իջնի մինչև 1 ոււրլի 50 կոպ.: Նա այժմ պէտք է բաւականանայ այն յաւելեալ արժէքով, որ նա դուրս է քաշում իր մօտ աշխատող 15 բանուորներից: Այստեղ միայն նա սարսափով գլխի է ընկնում, որ խաբուած է:

Մենք գիտենք, որ կապիտալիստի ստացած յաւելեալ արժէքի քանակը կախուած է նախ և առաջ՝ աշխատաւոր օրուայ երկարութիւնից, երկրորդ՝ նրա մօտ աշխատող բանուորների թւից, երրորդ՝ աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնից: Մինչև մեքենայի ներմուծելը՝ մեր ֆաբրիկանտը բբանուորներից ստանում էր 15 ու. յաւելեալ արժէք: Մեքենայի ներմուծելուց յետոյ աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը աւելացաւ, անհրաժեշտ արժէքի մեծութիւնը փոքրացաւ, իսկ յաւելեալ արժէքը աւելացաւ—ամեն մի բանուորից այժմ ֆաբրիկանտը ստանում է 60 կոպ. օրական. բայց նրա մօտ մնաց 15 բանուոր և նրանցից նա ստանում է օրական 9 ոււր., մինչդեռ առաջ նա ստանում էր 15 ու.: Մեքենան միայն սկզբում գրաւեց նրան իւղոտ շահերով, իսկ յետոյ այդ շահերը երազի նման չքացան: Ինչ անէ: Բանուորների թիւը աւելացնել նա չի կարող, որովհետև նրա կապիտալը չի բաւականանում. աւելացնել աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը աւելի կատարելագործուած մեքենայի միջոցով,— առայժմ նա անկարող է նոյնպէս: Մնում է ուրեմն միայն մեկը յաւելեալ արժէքը աւելացնելու համար,—երկարացնել աշխատաւոր օրը: Այդպէս էլ անում է: Բայց դեռ մեխերի գինը 1 ոււրլի 50 կոպ. չիջած, նա արդէն երկարացրեց աշխատաւոր օրը: Իրա մօտ մնացած 15 բանուորներին նա ստիպում է ոյժերից վեր աշխատել, որպէս զի կարողանայ նրանցից ստանալ որքան կարելի է շատ ապրանք և օգտուել այն եռուն ժա-

մանակից, քանի դեռ ուրիշները մեքենաներ չեն ձեռք բերել:

Սակայն ի՞նչն է տալիս ֆաբրիկանտին այդպիսի իշխանութիւն աշխատանքի օրը երկարացնելու: Ահա թէ ինչ: Երբ արդիւնաբերութեան օր և է ձիւղի մէջ ներմուծում է մեքենան, «աշխատաւոր ձեռքերի» մի մասը աւելորդ է դառնում, «աշխատաւոր ձեռքերի», որոնք առաջ այդ արտադրութեամբ էին զբաղուած: Այդ աւելորդ «ձեռքերը» առանց այլեայլութեան գործարանից դուրս են շարուում, և իհարկէ պէտք է ընկնեն շուկայ: Այստեղ նրանք մեծացնում են աւխաստանի առաջադիր: Առաջարկի մեծանալու շնորհիւ մրցում է տեղի ունենում բանուորների միջև, և այդ մրցումը հնարաւորութիւն է տալիս ֆաբրիկանտներին ոչ միայն պակասեցնել աշխատավարձը, այլ և աշխատաւոր օրը չափից դուրս երկարացնել: Աւելորդ «ձեռքեր» շատ կան և կարիք չըկայ այնքան էլ անհանգիստ լինելու, որ անբաւարար վարձից և ծայրայեղ աշխատանքից բանուորները ձանձի նման մեռնում են: Բայց այդքանը դեռ բոլորը չէ: Մեքենաների ներմուծելու հետ աւելորդ է դառնում ոչ միայն բանուորների արհեստաւորական ճարպիկութիւնը, այլ և նրանց ֆիզիքական ոյժը: Մեքենայի վրայ թոյլ մարդը կարող է աշխատել նոյնքան աջողութեամբ, որքան և ուժեղը: Շնորհիւ այդ հանգամանքին մեքենաների ներմուծելը առաջ է բերում կանանց և երեխաների աշխատանքը կապիտալիստի համար: Այդ աւելի ևս մեծացնում է աշխատանքի առաջարկը և մրցումը բանուորների միջև:

Մենք տեսանք, որ աշխատավարձը պէտք է պարունակէ իր մէջ բանուորի և նրա ընտանիքի ապրուստի միջոցների արժէքը: Մանուֆակտուրային արդիւնաբերութեան ժամանակ մի բանուորի աշխատանքը պահում է նրա ամբողջ ընտանիքը: Շնորհիւ կանանց և երեխաների աշխատանքի առաջ գալուէն մեքենական արդիւնաբերութեան ժամանակ ընտանիքի տիրոջ աշխատավարձը պէտք է իջնի ձիւղ ախքան, որպէս զի կնոջ ու երեխաների աշխատավարձի հետ միասին կարելի լինի պահել ամբողջ ընտանիքը: Այսպիսով մեքենաների ներմուծելու հետ բանուոր ընտանիքի ամբողջ աշխատանքը վարձատրում է նոյն աշխատավարձով, որով մանուֆակտուրային արդիւնաբե-

բուժեան ժամանակ վարձատրուում է միայն ընտանիքի տիրոջ աշխատանքը: Մեքենայի հետ կապիտալիստին տրուում է հնարաւորութիւն երկարացնել աշխատանքի օրը:

Մենք արդէն տեսանք, թէ ինչպէս աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանումը բանուորների վրայ կորստաբեր ազդեցութիւն է անում նրանով, որ կապում-կաշկանդում է նրանցից ամեն մէկին մի չնչին գործի վրայ, հաշմանդամ ու անընդունակ է դարձնում նրան որ և է աշխատանքի համար: Ոչ պակաս վատթար ազդեցութիւն ունեն բանուորների վրայ և մեքենաները:

Ինքնուրոյն արտադրող-արհեստաւորը ստիպուած է ձեռք բերել ոչ միայն արհեստաւորական ճարպիկութիւն իր արդիւնքները արտադրելու համար, այլ և որոշ մտաւոր զարգացում, որ հնարաւորութիւն է տալիս նրան հասկանալ ամբողջ արդիւնաբերութիւնը և անել նրա մէջ ամեն տեսակ բարեփոխումներ: Այդ մտաւոր զարգացումը արհեստաւորը ստանում է ոչ միայն արհեստը սովորելու ժամանակ, այլ և այդ արհեստը գործադրելու ընթացքում: Երբ արհեստաւորը ընկնում է մանուֆակտուրայի մէջ, որտեղ գոյութիւն ունի աշխատանքի լայն բաժանում, նա արդէն կորցնում է աշխատանքի ամբողջ արդիւնաբերութեան մասին իր ունեցած հասկացողութիւնը,—նա արտադրում է արդիւնքի միայն մի մասը, իսկ ամբողջ արդիւնքի արտադրութեան մասին գիտէ միայն մանուֆակտուրայի տէրը: Բայց, երբ բանուորը մտնում է գործարան և բանում է մեքենայի վրայ, նա կորցնում է իր հասկացողութիւնը ոչ միայն ամբողջ արդիւնաբերութեան, այլ և նրա մի մասի մասին: Նա չը գիտէ, թէ ինչ արդիւնք և ինչպէս պէտք է արտադրուի նրա աշխատանքով: Բանուորի ամբողջ գիտութիւնը, ամբողջ խելքը անցնում է մեքենային, իսկ ինքը բանուորը մեքենայի միայն մասն է կազմում:

Այսպիսով կապիտալիստական տնտեսութիւնը, զրկելով բանուորին արդիւնաբերութեան միջոցներից, միևնոյն ժամանակ արդիւնաբերութեան մտաւոր կողմը բաժանում է Ֆիզիքականից: Մտաւոր կողմը և կապիտալը (գիտութիւն, մեքենաներ) կենդրոնանում են կապիտալիստների ձեռքին, իսկ Ֆի-

զիքական կողմը (աշխատաւոր ոյժը) բանուորների մօտ: Պարզ է, թէ սրպիսի սարսափելի իշխանութիւն է տալիս այդ հանգամանքը կապիտալիստին բանուորի վրայ, մանաւանդ եթէ աչքի առաջ ունենանք և միւս առաւելութիւնները:

Բանուորների մարմնի վրայ մեքենան ազդում է սաստիկ ֆլասակար կերպով: Դեռ մանուկ հասակից բանուորը ստիպուած է լինում կատարել մի որևէ գործ մեքենայի վրայ, իր շարժումները յարմարեցնել մեքենայի՝ մեղցնելու չափ միապաղաղ շարժումներին: Պարզ է, որ այդ մեքենայից շուկ նա ոչ մի ուրիշ աշխատանք կատարելու ընդունակ չէ: Օրինակ, արագաշարժ սողարանական մեքենաների վրայ ստիպուած են աշխատել 13—14 տարեկան երեխաներ, որոնց ամբողջ աշխատանքը թղթերը մամուլի տակ դնելու մէջն է կայանում, և այդ աշխատանքը տևում է օրական 12 ժամ: Զարմանալի էլ չի ընաւ, որ այդ դժբաղդ արարածները իսպառ կորցնում են իրենց մարդկային կերպարանքը: Բայց ամենից վատն այն է, որ ջարդելով ու դժբաղդացնելով բանուորին մի մեքենայի վրայ աշխատելու շնորհիւ, կապիտալիստը յանկարծ նրան փողոց է շարտում: Տեսնենք թէ ինչն է ստիպում կապիտալիստին անել այդ քայլը:

Յաւելեալ արժեքի մեծանալը հնարաւոր է միայն այն ժամանակ, երբ մեծանում է բանուորների թիւը, երկարանում է աշխատաւոր օրը և աւելանում աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը: Մեքենաների մոցնելուն պէս ֆարրիկանտի մօտ աշխատող բանուորների թիւը կրճատուում է և պակասում է նրա յաւելեալ արժեքը: Հետևապէս յաւելեալ արժեքը մեծացնել նա կարող է աշխատանքի օրը երկարացնելու միջոցով: Մենք տեսանք, որ կապիտալիստը անխիղճ կերպով է օգտուում իր դրութեամբ և երկարացնում է աշխատանքի օրը առանց չափ ու սահման ճանաչելու: Այժմ տեսնենք, թէ ինչպէս է նա աւելացնում՝ մեքենաները ներմուծելուց յետոյ՝ իր շահը, աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը մեծացնելու միջոցով:

Բաւական է, որ մեքենան մտնի արդիւնաբերութեան որ և է ճիւղի մէջ, և դրանից յետոյ աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը կարելի է մեծացնել միայն կամ մեքենաներ մոցնելով արդիւնաբերութեան այն բոլոր ճիւղերի մէջ, որտեղ դեռ չը կայ

մեքենայ, կամ փոխարինելով մտցրած մեքենան նոր, աւելի կատարելագործուած մեքենայով: Իսկ որովհետև աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը մեծացնել կապիտալիստի համար անհրաժեշտ պահանջ է, — շահը խօսմ հարկաւոր է նրան — նա շարունակ մտցնում է նորանոր մեքենաներ: Մանուֆակտուրայում եթէ աշխատանքի բաժանումը հասցրած է որոշ աստիճանի, արդիւնքի արտադրութեան ձևը արդէն դառնում է անփոփոխ, քարանուծ է: Այդ ձևը անցնում է մի սերնդից միւսին, հօրից որդուն, ինչպէս այդ լինում է համըարութիւնների մէջ: Իսկ գործարանային արդիւնաբերութեան մէջ կապիտալիստի ձգտումը՝ որքան կարելի է աւելի շահ ունենալ՝ ստիպում է նրան կատարելագործել աշխատանքը, գործադրել նորանոր մեքենաներ և այդպիսով յաճախ փոփոխել արտադրութեան ձևը: Մեքենաների այդօրինակ գործադրութիւնը դէպի վաճառանոց է շարժում աւելորդ դարձած շատ «ձեռքեր»: Այդ «ձեռքերը» պէտք է մի կերպ սովորեն ուրիշ մեքենաների վրայ՝ գործել, իսկ այդ նրանց համար դժուար է անել մանաւնդ այն պատճառով, որ ամեն մի մեքենայ պահանջում է այնպիսի բանուորներ, որոնք ընտելացել են նրան և հաշմանդամ դարձել նրան յարմարուելու շնորհիւ: Այսպիսով գործարանային արդիւնաբերութիւնը շարունակ նորանոր մեքենաներ մտցնելով և գտնուելով անընդհատ շարժման մէջ, յաճախ շարժում է դէպի վաճառանոց «աշխատաւոր ձեռքերը» և պահանջում նրանցից աշխատելու ընդունակութիւն, ինչ մեքենայ էլ լինի: Կրկին մեր առաջն է կապիտալիստական տնտեսութեան ազադակող հակառակութիւնը, որի հետևանքը լինում է բանուոր դասակարգի սոսկալի տառապանքները: Փարբիկանտների դէպի շահը ունեցած ազահութիւնը ստիպում է նրանց մտցնել նորանոր մեքենաներ: Բայց կան այն տեսակ մեքենաներ, որոնք շատ թանգ արժեն և նրանց մտցնել կարող են միայն խոշոր կապիտալիստները: Եթէ մի խոշոր կապիտալիստ այդ տեսակ թանգ մեքենայ մշտցըրեց իր արդիւնաբերութեան մէջ, այդ դէպքում մանր կապիտալիստի հետ ունեցած մրցման մէջ նա յաղթող կը հանդիսանայ, որովհետև նրա նոր մեքենան աւելացնելով աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս խոշոր

կապիտալիստին ապրանքը աւելի էժան ծախել, քան մանր կապիտալիստը: Ինչպէս որ մանուֆակտուրան ջախջախում է առանձին արտադրողներին, այսպէս էլ աւելի խոշոր մանուֆակտուրան ջախջախում է աւելի մանրը: Ինչպէս որ գործարանը յաղթահարում է խոշոր մանուֆակտուրան, այսպէս էլ խոշոր գործարանը պէտք է մրցման միջոցով յաղթահարէ մանր գործարանը: Մի խօսքով, մրցումը ձգտում է ամբողջ արդիւնաբերութիւնը հետզհետէ գցել խոշոր կապիտալիստների ձեռքը:

Միայն խոշոր կապիտալիստը կարող է մեծ կատարելագործումներ անել իր արդիւնաբերութեան մէջ, աշխատանքը ամենից շատ արդիւնաւոր դարձնել: Կապիտալիստական տնտեսութեան ընտրող յատկութիւնն է հէնց խոշոր կապիտալի և խոշոր արդիւնաբերութեան տիրապետութիւնը:

Սոչոր ֆարբիկանտները որոշակի չը գիտեն, թէ ինչքան ապրանք է պէտք վաճառանոցի համար. բայց շնորհիւ այն հանգամանքին, որ նրանք ձգտում են որքան կարելի է մեծ շահ ստանալ, նրանք ստիպուած են որքան կարելի է շատ ապրանք արտադրել: Այդ պատճառով յաճախ պատահում է, որ վաճառանոցները լցում են ապրանքներով, որոնք մնում են անշարժ: Մեքենայի ներմուծումը փողոց է շարժում «աւելորդներին» և իջեցնում է գործող բանուորների աշխատավարձը: Շնորհիւ դրան բոլոր բանուորները ստիպուած են կրճատել բոլոր ապրանքների սպառումը, և ապրանքների պահանջը այդպիսով պակասում է: Մինչդեռ, թէև ճիշդ է, որ պահանջը քրչացել է, սակայն նոր ներմուծած մեքենաները շատ աւելի ապրանք են արտադրում, քան առաջ և աւելի ևս մեծացնում են առաջարկը: Այս երևոյթը կրկին կապիտալիստական տնտեսութեան հակասութիւններից մէկն է, և սրա հետևանքն է արդիւնաբերութեան ժամանակաւոր դադարումը, կամ ինչպէս ասում են — ճզնաժամը:

Վաճառանոցը ապրանքներով լցուած լինելու և բանուորների թշուառ դրութեան շնորհիւ, ապրանքի պահանջը ընդհատուած է, և այդ պատճառով այդ ապրանքների արտադրութիւնը պէտք է պակասի: Սոչոր ֆարբիկանտները ստիպուած են կրճատել արդիւնաբերութիւնը կամ բոլորովին ընդհատել

նրան. շնորհիւ դրան կրկին փողոց է շարտուում բանուոր-
 ների մի անհամար քանակ որոնց միակ վիճակն է սո-
 վամահ լինելը: Այդպիսով խոշոր արդիւնաբերութիւնը եր-
 կու կողմից հարուածում է խեղճ բանուորին: Մի անգամ՝ մե-
 քենաներ մտցնելով և բանուորները մի մասը «աւելորդ» դար-
 ձնելով: միւս անգամ՝ գործարանը փակելով: Եւ այդ դրութիւ-
 ըը կրկնուում է անդադար, որովհետեւ ինքը կապիտալն էլ ան-
 դադար շարժման մէջ է:

Այժմ ամփոփ գաղափար տանք կապիտալիստական տըն-
 տեսութեան մասին:

Կապիտալիստական տնտեսութիւնը սկսում է այնտեղ,
 ուր աշխատանքի հասարակական բաժանումը դարձրել է աշ-
 խատանքը արդիւնաւէտ, և ուր բանուորները զրկուած են ար-
 դիւնաբերութեան արտադրութեան միջոցներից: Կապիտալիս-
 տական տնտեսութեան հիմքն է վարձու աշխատանքը և կապի-
 տալի աճումը՝ բանուորների արտադրած յաւելեալ արժէքի
 հաշւին: Մանուֆակտուրան վատացնում է մի կողմից ինքնու-
 ըռոյն մանր արտադրողների դրութիւնը, միւս կողմից հաշման-
 դամ է դարձնում բանուորներին, աշխատանքի մանուֆակտու-
 րային անսահման բաժանման միջոցով: Մանուֆակտուրայի
 մրցումը առաջ է բերում մեքենաներ: Մեքենաները փոխարի-
 նում են արհեստաւորների ոյժին և ձարպիկութեանը. մի կող-
 մից նրանք դուրս են շարտում աւելորդ «աշխատաւոր ձեռ-
 քերը», միւս կողմից կապիտալիստների օգտին աշխատելու հա-
 մար գործարան են քաշում կանանց և երեխաներին: Բանուոր-
 ների սոսկալի մրցումը մեքենաների ներմուծման շնորհիւ տա-
 լիս է կապիտալիստին անսահման իշխանութիւն բանուորների
 վրայ: Այդ իշխանութիւնը արտայայտուում է աշխատաւոր օ-
 բուռայ անսահման երկարանալու և աշխատավարձի պակասելու
 մէջ: Աշխատավարձի պակասելը ստիպում է բանուորին ծա-
 խել կնոջ ու երեխաների աշխատաւոր ոյժը կապիտալիստին:
 Աշխատաւոր ամբողջ ընտանիքի աշխատանքը վարձատրուում է

այնպէս, ինչպէս մանուֆակտուրայում վարձատրուում է միայն
 ընտանիքի տիրոջ աշխատանքը: Մեքենական արդիւնաբերու-
 թիւնը հաշմանդամ է դարձնում բանուորին, նրա մարմինը
 յարմարեցնելով մեքենային, և բթացնում է բանուորի խելքը,
 բաժանելով արդիւնաբերութեան մտաւոր կողմը Ֆիզիքականից:
 Մեքենաների ներմուծելուց յետոյ կապիտալիստը պէտք է մը-
 տածէ աշխատանքի արդիւնաւորութիւնը աւելացնելու մասին:
 Նա պէտք է շարունակ նորանոր մեքենաներ մտցնէ: Այստեղից
 առաջ են գալիս փոփոխութիւններ արդիւնաբերութեան մէջ:
 Կապիտալիստական տնտեսութիւնը կործանում է բանուորի
 հոգին, բոլորովին հպատակեցնելով նրան կապիտալին, որը ոչ
 արդարութիւն գիտէ, ոչ նամուս, ոչ բարութիւն, որի համար
 դրյութիւն ունի միայն մի օրէնք—շահը:

Սակայն դրանով չի սպանւում այն ամբողջ շարիքը, որ
 բղխում է կապիտալիստական տնտեսութիւնից: Կապիտալիս-
 տական կարգերը իրանց ծանրութեամբ ընկճում են ոչ միայն
 քաղաքային բանուորներին և մանր արհեստաւորներին, այլ
 նրանցից ոչ պակաս չափով ճնշում է և գիւղացուն:

Շնորհիւ մանուֆակտուրային և ապա գործարանային
 արդիւնաբերութեան՝ շատ առարկաներ, որոնց գիւղացին
 տանն էր պատրաստում, աւելի ձեռնտու դարձաւ վաճառանո-
 ցում գնել: Առաջ գիւղացին իր սեփական նիւթից էր պատ-
 րաստում իր բոլոր շորերը: Այժմ գործարանային և մանու-
 ֆակտուրային գործուածքները իրանց էժանութեամբ աւելորդ
 են դարձնում գիւղացու այդ աշխատանքը: Հազազիւտ բան է,
 որ գիւղացին այժմ տանը մահուդ գործէ և դրա համար դի-
 ցուք 20 օր գործադրէ, մինչդեռ նոյն մահուդը և գուցէ էլ ա-
 ցուք 1 լաւ ու գեղեցիկը վաճառանոցում կարելի է ձեռք բերել
 տասը օրուայ աշխատանքի գնով: Նոյնը կարելի է ասել և ու-
 թիշ առարկաների մասին, որոնց գիւղացիները մի ժամանակ
 իրանք իրանց համար էին արտադրում, իսկ այժմ գնում են
 շուկայում: Շնորհիւ դրան՝ գիւղացու տնտեսական աշխատան-
 ղուկայում: Միւս կողմից գիւղացու տնտեսական աշխատան-
 քը սաստիկ կրճատուել է: Առաջ նա զբաղուած էր ամբողջ
 բնակչութեան հողագործութեամբ, ձմեռը՝ տնային աշխա-
 տարին, ամառը՝ հողագործութեամբ, ձմեռը՝ տանը աշխատելու բան
 տանքով: Այժմ շատ տեղերում ձմեռը տանը աշխատելու բան

չունի: Իր տնտեսութեան համար նա այժմ շատ աւելի քիչ ժամանակ պէտք է գործադրէ, քան առաջ: Բայց մենք արդէն գիտենք, որ ինչքան պակաս ժամանակ գործադրէք. արդիւնաբերութեան մէջ, այնքան աւելի քիչ արժէքներ կը ստեղծէք: Հետևապէս այժմ գիւղացին իր տնտեսութեան մէջ շատ աւելի քիչ է արտադրում, քան առաջ, և ուրեմն շատ աւելի քիչ եկամուտ է ստանում:

Բացի այդ՝ նա ստիպուած է այժմ գնել շուկայում այն առարկաներից շատերը, որ առաջ ինքն էր արտադրում. և ոչ միայն այդ առարկաները, այլ և շատ ուրիշները, որոնք ժամանակի ընթացքում մարդու համար անհրաժեշտ դարձան — նաւթ, թէյ, շաքար, լամպեր, գրքեր և այլն: Սյդ առարկաները գնելու համար նա պէտք է ծախսէ իր՝ առանց այն էլ պակասած եկամուտի մի մասը: Քանի գնում, այնքան աւելի ու աւելի պահանջ է զգացում, մինչդեռ փող ձեռք բերելը աւելի ու աւելի դժուարանում է: Կապիտալիստական տնտեսութիւնը գիւղացու աշխատանքի զգալի մասը բոլորովին աւելորդ է դարձրել ձիշտ այնպէս, ինչպէս նա աւելորդ է դարձնում քաղաքային բանուորների աշխատանքի զգալի մասը, նոր մեքենաներ մտցնելու շնորհիւ:

Աւելի զգալի փաստներ է հասցնում կապիտալիզմը գիւղացուն նրանով, որ մտնում է նաև գիւղատնտեսութեան շրջանը: Օրինակ Ամերիկայում խոշոր կապիտալիստները և կապիտալիստական ընկերութիւնները իրանց ձեռքը գցեցին ամենալաւ, դեռ չըվարած հողերի անագին տարածութիւններ, մշակում են նրանց գիւղատնտեսական ամենալաւ մեքենաներով և ուրիշ կատարելագործուած միջոցներով, որով մեծապէս տնտեսում են մարդկային աշխատանքը: Նրանք լցնում են վաճառանոցը էժան հացով և սաստիկ իջեցնում են գները: Հացը օրէցօր էժանանում է: Եթէ առաջ գիւղացուն բաւական էր մի պուրդ ալիւր շուկայ բերել, որպէս զի նա ձեռք բերէր փող և՛ հարկերի, և՛ տնտեսութեան ամեն կարիքների համար, — այդ բանի համար այժմ հինգ պուրդն էլ հերիք չէ: Եթէ գիւղացին գրագէտ լինէր և ջիբերումը աւելորդ մի քանի կոպէկ ունենար, նա էլ կարող էր բարելաւել մշակումը, պարարտացումը, ձեռք բերել աւելի

լաւ սերմեր, մեքենաներ: Սակայն նրան սղիտութեան մէջ են պահում և ոչխարի նման խուզում են, հենց որ հնարաւորութիւն կայ: Եւ անա նա զօր է տալիս իր հողին, և շարունակ վարելով ուժասպառ է անում նրան: Գիւղացին եղի նման աշխատում է, բայց նրա օգուտը չնչին է: Ուրիշ խօսքով՝ գիւղացու աշխատանքը կորցնում է իր գինը, և գիւղացու բարօրութիւնը, որ նրա սեփական աշխատանքի վրայ է հիմնուած, պէտք է կամաց-կամաց ընկնի:

Գիւղացիների ընդհանուր բարօրութեան անկումը, որը գլխաւորապէս առաջ է գալիս գիւղացու աշխատանքի գինը կորցնելուց, տալիս է այն հետևանքը, որ նրանց գնելու ոյժը ընկնում է, այսինքն աւելի ու աւելի դժուար է դառնում նրանց համար գնել մանուֆակտուրային և գործարանային արդիւնաբերութեան այնքան առարկաներ, որքան նրանց հարկաւոր է: Կապիտալիստների գործերը սպառնում են կանգ առնել, յետևից նկատելի է դառնում ճգնաժամի ուրուակներ: Նրան հեռացնելու համար կապիտալիստները սկսում են հողալ, որպէս զի իրանց ապրանքների համար դրսում մուշտարի գտնեն, կամ, ինչպէս ասում են, գտնեն արտաքին շուկայ. դրա համար փնտրում են, թէ ում հետ կարելի է պատերազմ սկսել, զօրով հող ձեռք բերել, օտար ժողովրդներ հպատակեցնել: Եթէ այդ յաջողուեց, կապիտալիստների գործը լաւ է: Նոր նուաճուած երկիրը նրանք կարող են առանց հարկի, առանց մաքսի ուղաձնելին չափ ապրանք տանել, իսկ եթէ օտար երկրացի վաճառական գնայ այնտեղ, նա ստիպուած է կամ մեծ տուրք տալ սահմանի վրայ, կամ պէտք է «փաստափուսան» քաշէ...

Մեծացնելով իրանց զօրքերը՝ զօրեղ պետութիւնները ստիպում են աւելի թոյլերին ստորագրել այնպիսի պայմանագրեր, որոնց համաձայն նրանք պարտաւորում են, զիցուք, ոռոսաց ապրանքների ներմուծումը թոյլ տալ աւելի ձեռնտու պայմաններով, քան ուրիշ պետութիւնների ապրանքները, և ամեն կերպ նպաստել ոռոսաց առևտրին՝ իրանց հրպատակների մէջ: Վերջապէս, մեծ և մշտական զօրքը անհրաժեշտ է բուրժուազիային նրա համար, որպէս զի երկիրը և հպատակութեան մէջ պահուի ժողովուրդը, որը իր աշխատանք

քով հայթայթում է նրա համար անհրաժեշտ յաւելեալ արժէքը։ Ահագին գորք, պաշտօնեաներ, ամեն տեսակ ոստիկանութիւն պահելը, առանց որոնց չի կարելի երեակայել կապիտալիստական տնտեսութիւնը, իր ամբողջ ծանրութեամբ ընկնում է աշխատաւոր ժողովրդի, մանաւանդ գիւղացիութեան վրայ։ Գիւղացին համարում է ինքնուրոյն տնտեսութեան տէր։ Առաջին հայեացքից թւում է, թէ նա իր աշխատանքից ստանում է ոչ միայն նրա ամբողջ արժէքը, ինչպէս այդ լինում է նպաստաւոր պայմաններում գործարանական բանուորի հետ, այլ և այն յաւելումը, այն յաւելեալ արժէքը, որ վարձու բանուորը պէտք է գործի տիրոջը տայ։

Գիւղացիների տնտեսութեան քայքայումը ձեռնտու չէ և բանուորի համար։ Աշխատանքի յետեից ընկած գիւղացիները լցնում են քաղաքները, համաձայնուելով աշխատել ամենաչնչին գնով, հպատակուելով ամեն տեսակ անպատկառ վերաբերմունքի և կամայականութեան՝ տէրերի կողմից։ Տէրերը օգտուում են դրանից, որպէս զի փոխարինեն ըմբոստ բանուորներին, գործադուլ անողներին՝ քաղցած ու հնազանդ աղքատ—գիւղացիներով։ Բանուորներին հարստահարելը օրէցօր աւելանում է, տէրերը հրձուանքի մէջ են։ Գիւղացիների աղքատանալը նպաստում է բանուորների աղքատանալուն։ Սովը գիւղացուն և՛ բանուորին կապում է ստրակական աշխատանքի տաժանակիր սայլակին յօգուտ կապիտալիստների, կառավարութիւնների և ամեն մարդակեր վաշխառուների։

Ահա թէ ինչու ուրիշի աշխատանքով չ'օգտուող հողագործ—գիւղացիների և վարձու բանուորների թշնամիները միևնոյն մարդիկ են։

Եւ իրաւ, որ դժբաղդութեան, որ չարիքի պատճառը կապիտալիստական տնտեսութիւնը չէ. որը պարտական չէ նրան իր գոյութեամբ և իր գորութեամբ։ Աշխարհիս երեսին չըկաց չարիք, որը առաջացրած չըլինէր, կամ գոնէ ուժեղացրած չըլինէր կապիտալիզմը, բացի մահուանից, որ արդէն ճակատագիրն է դրօշմել բոլորիս ճակատին։ Բայց չէ՞ որ մահն էլ, ինչպէս յայտնի է, աղքատ բանուորների թաղերում աւելի յաճախակի հիւր է, քան քաղաքների այն մասերում, որտեղ հարուստներն են ապրում։ Մանաւանդ այդ վերաբերում է երեխաներին։

Հնորհիւ ծնողների աղքատութեան՝ թողնուած բաղդի կամքին, զրկուած լաւ, առողջարար սննդից, կարգին շորերից,—աղքատների երեխաները մեռնում են ճանճի նման։ Ամեն տեսակ հիւանդութիւններ, մանաւանդ փոփոխականները, ամենից առաջ բուն են դնում քաղաքների ամենախիտ մասերում, որտեղ կեղտոտութեան ու անձկութեան մէջ քարշ են տալիս իրանց ողորմելի գոյութիւնը աղքատները՝ գետնափորերի, կիրսախարխուլ տների մէջ, որտեղ մարդիկ լցուած են իրար վըրայ որպէս ձկները տակառում։ Նոյն բանը, միայն քիչ ուրիշ ձևով, կատարում է գիւղում,—անձկութիւնը, կեղտոտութիւնը, վատ սնունդը, ագիտութիւնը—այդ բոլորն էլ բաց են անում հիւանդութիւնների, այլանդակութիւնների և դժբաղդութիւնների դուռը։ Իսկ երբ սովը սովի յետեից ուժասպառ է անում գիւղը, սկսում են հիւանդութիւնները—տիֆը և ամեն տեսակ ցաւեր գետին են գլորում սովից ուժասպառ եղած գիւղացուն։ Իսկ խոշոր քաղաքներում, սովի այդ ոսկեգօծ մայրաքաղաքներում, նրանց մութ ու խոնաւ գետնափորերի մէջ, որտեղ կուշ է գալիս աղքատութիւնը, որտեղ բանուորների ընտանիքները և գալիս աղքատութիւնը, որտեղ բանուորների ընտանիքները առանց լոյսի ու օդի, կեղտոտութեան ու խոնաւութեան մէջ անց են կացնում իրանց կեանքը,—այնտեղ մահն ու ցաւերը իրանց խրախճանքն են կատարում։ Այնտեղ, այդ վիթխարի գործարանների ու Ֆաբրիկաների մէջ, որտեղ աշխատաւոր ժողովուրդը իր տուրքն է տալիս սովին իր երակների վերջին հիւթով, այնտեղ են մարդիկ ուժասպառ լինում այնտեղ են փչանում նրանց թոքերը, կուրանում աչքերը և այնտեղ է կրճատում հալումաշ եղած կանանց ու երեխաների կեանքը։ Ուրեմն, նոյնիսկ այնպիսի բնական չարիքներ, ինչպիսիք են մահը, ծերութիւնը և վատառողջութիւնը, կիսով չափ ուժեղանում են՝ շնորհիւ կապիտալիստական տնտեսութեան և նրանից կախուած ժողովրդական աղքատութեան։

Ուրիշ ցաւերի մասին, որոնք առաջ են գալիս մարդկանց վարմունքներից, կարիք էլ չըկայ խօսելու,—նրանց բոլորի էլ ընդհանուր պատճառը, հիմքը կապիտալիստական տնտեսութիւնն է, հարստի՝ աղքատի վրայ, ուժեղի՝ թոյլի վրայ ունե-

ցած առաւելութիւնն է: Այդ պարզաբանելու համար կանգ առնենք մի քանի փաստերի վրայ:

Հազարաւոր մարդիկ նստած են մեզանում բնութեամբ. 30 հազարի չափ մարդիկ ամեն տարի դատի են ենթարկուում, և նրանց կէսը համարեա ուղարկուում է Միբլիբ՝ տաժանակիր աշխատանքի կամ այնտեղ բնակուելու համար: Մեղապարտներն այդ անագին բանակը պահելու համար մեզանում ծախսուում են տարեկան համարեա 15 միլիոն ուրբի,—այդ փողը ծախսուում է բնութերի շինութեան, բանտարկեալներին շորերի, շղթաների, կօնվոյի, բանտարկեալներին մի տեղից միւսը փոխադրելու, զանազան վերակացուների, տնտեսների վոհմակի վրայ: Ո՞րտեղից է «թշուառների» այդ ամբոխը: Սովբ,—անաթէ ինչն է քուում մարդկանց: Այսօր չը գտաւ աշխատանք, վաղը՝ նոյնպէս, և մարդը յուսահատութիւնից դիմում է վատ գործի: Անբերրիութիւնը անբերրիութեան յետեւից, սովը սովի յետեւից, իսկ օգնութիւն ոչ մի տեղից էլ չկայ,—երեխաները ճանճի նման մեռնում են, և անասելի ցաւից ստիպուած հայրերն ու մայրերը պատրաստ են ամեն տեսակ վատ գործ կատարել. գէթ չը լսեն իրանց երեխաների լացն ու աղաղակը: Նկատուած է, որ սովի տարիներում բնութերը լիքը լցուած են լինում: Չմեռը մեծ քաղաքներում հարիւրաւոր մարդիկ յանցանք են գործում բոլորի աչքի առաջ, միայն թէ մի կերպ բանտը ընկնեն: Արխանդելսկում, օրինակ, մարդիկ ամեն տարի իրանք են գալիս ոստիկանութեան յայտնելու իրանց ոճիրների մասին, որպէս զի նրանց «տաք ու կուշտ» տաս մէջ նստեցնեն, այսինքն բանտ: Եւ ամենից շատ այնտեղ նստած են գիւղացիներն ու բանտերները, որոնք աշխատանք չեն կարողացել գտնել: Իսկ այնտեղ մարդիկ սովորում են հեշտ կեանքի, և առաջի «մեղքից» յետոյ սկսում են աւելի յաճախ ու յաճախ մեղք գործել: Սակայն սովից-ցրտից կատարած ամենափոքր յանցանքի համար անգամ մեր օրէնքները խիստ պատիժ են տալիս, մինչդեռ մեծ յանցանքների մասին մենք շատ քիչ գիտենք: Չափից դուրս հարստութիւնը, անգործութիւնը նոյնպէս առաջ են բերում շատ ոճիրներ, աւելի զազրալի, քան անհուն աղքատութիւնն է կատարում: Կապիտալիզմը տանում է գէպի ա-

նառակութիւնը, ոճրագործութիւնը, մահը... Ոճրագործները նստած են բանտերում: Այնտեղ կանայք քիչ կան: «Սովբ» սըրանց փողոց է քուում և գցում անառականոցները—սրանք ընկնում են քաղաքներում անառակութեան ու հիւանդութիւնների մէջ, ծախելով իրանց մարմինը: Միայն Մոսկուայում անառակութեամբ ազատ պարապող կանանց թիւը հասնում է 20 հազարի, իսկ զաղտնի պարապողները—անթիւ, անհամար: Նոյնն է և Պետերբուրգում և մանաւանդ առևտրական քաղաքներում՝ Օդեսսայում, Ռիգայում և մասամբ Վարշավայում, որտեղ անառակութիւնը աւելի ուժեղ է ու տարածուած, քան ուրիշ տեղերում: Աղքատութիւնը քուում է ջահիլ աղջիկներին՝ այս քաղաքները, և նրանք ընկնում են հարուստ և անառակ աղաների և նրանց որդիների ձեռքը, որոնք դժբաղդացնում են նրանց հազարներով: Ամեն տարի ուղղիչ տներ են ընկնում հազարաւոր երեխաներ (միայն Մոսկուայի ուղղիչ տան մէջ 18 հազար երեխայ կայ), իսկ քանի քանիսը սրանցից մեռնում են: Ո՞վ է մեղաւորը: Նորից նոյն կապիտալիզմը, որը իր ազան բերանով լափում է մարդկանց և փշացնում նրանց իր զարշիւի, թունաւոր շնչով: Եւ դժուար է դրա հետ կռուել՝ շնորհիւ այն դրութեան, որ ստեղծուել է կապիտալիզմի և կամայականութեան ճնշման տակ:

Արդ, որտեղ կարող է մարդկային բնութիւնը զարգանալ և ուղղուել, եթէ կեանքի կռիւը տիրել է մարդու բոլոր մշտքերին: Բայց նայեցէք ձեր շուրջը և կըտեսնէք, որ հասարակութեան բոլոր խաւերում ամեն բոպէ տեղի ունի անընդհատ կռիւ մարդկանց միջև, բոլորի կռիւը բոլորի գէմ, կռիւ հարստութեան, իշխանութեան, պատւի և ամենից շատ մի կտոր սե հացի համար: Կռիւը, որի ժամանակ մարդիկ կորցնում են ճշմարտութեան ու ստի, պատւի ու անպատուութեան մէջ եղած զանազանութեան հասկացողութիւնը, գցում է նրանց սոսկալի անառակութեան, անզթութեան, գազանութեան ու անսահման դժբաղդութեան գիրկը:

Գիւղում գիւղացիք կուում են միմիանց հետ հողի այն չնչին բաժինների համար, որ թողել են նրանց կալուածատէրերը և գանձարանը, և թրպրտում են նրանք ճանճերի նման սարդոստայնի մէջ, որ բացել են նրանց համար գիւղի զանազան սար-

դեր՝ վաշխառուները, մարդակեր վաճառականները: Քաղաքում բանուորները խլում են միմիանցից աշխատանքը, մէկը միւսից էժան գնով ծախում են իրանց աշխատաւոր ոյժը աղաներին, որոնք անխիղճ կերպով օգուում են նրանց չքաւորութեամբ և ստիպում նրանց ամենաչնչին վարձով աշխատել օրական 10, 12 և նոյնիսկ 14 ժամ: Նոյն արհեստով պարապող մանր արհեստաւորները պատրաստ են միմիանց մի գդալ ջրի մէջ խեղդել, որպէսզի ազատուեն աւելորդ մրցակցից, մուշտարուն իրանց մօտ քաշելու համար: Նոյնը շարունակ տեղի ունի մանր խանութպանների միջև՝ մուշտարու համար: Մանր արհեստաւորի և խանութպանի գլխին թանձր ամպի նման կախուած է խոշոր Փարրիկանտների և խոշոր առևտրականների մրցումը, որ ամեն օր թոյլ մրցակցին հասցնում է մուրացկանութեան, ստիպում է գործակատար, վարձու արհեստաւոր կամ նոյնիսկ հասարակ բանուոր դառնալ նոյն հրէշների մօտ, որոնք խլեցին նրա ձեռքից ինքնուրոյն կեանքի վերջին նշոյլը անգամ: Բայց այդ խոշոր, ազահ հրէշներն էլ գործում են համերաշխ միայն այն ժամանակ, երբ հարկաւոր է պինդ սղմել այն չուանը, որ գցել են նրանք ստրուկ բանուոր դասակարգի վրին: Նրանք շարունակ շահի համար իրար միս են ուտում: Կալուածատէրերը, Փարրիկանտները և վաճառականները նոյնպէս կուում են միմիանց հետ և ամեն կերպ ձգտում իրար ձեռքից խլել այն որսը, որ նրանք գողացել են աշխատաւոր ժողովրդից:

Ի՞նչ է տուել այդ բոլորի տեղ կապիտալիստական տնտեսութիւնը: Նա անասելի չափերի է հասցրել աշխատանքիարդիւնաւէտութիւնը: Վերջինիս մեծանալու շնորհիւ կրճատուեց բանուորների ոչ-աշխատաւոր ժամանակը, բայց ժողովրդի աշխատանքի հաշուով ապրողների թիւը բազմապակուուեց: Հին ժամանակներում այն բոլոր հարկերն ու աւարը, որ իշխանները ձեռք էին բերում իրանց հպատակ համայնքներից, հազիւ էին բաւականանում իշխանի և նրա ռազմիկների, գուցէ նաև փոքրիկ դասակարգի — հոգևորական մարդկանց ապրուստի համար: Ուրիշի աշխատանքով ապրող մարդկանց շատանալու շնորհիւ շատերը, ազատ լինելով մի կտոր հացի մասին մտածելու անհրաժեշտութիւնից, սկսեցին իրանց ազատ ժամանակը գոր-

ծաղրել մտաւոր աշխատանքի վրայ: Նրանք էին, որ բոլոր գիտութիւնները և արուեստները այն բարձրութեան հասցրին, որը մարդկութիւնը բոլոր արարածներից բարձր է դարձնում: Բայց այդ բոլորը գնուած է բանուոր մարդկանց միլիօնաւոր կեանքերի թանկ գնով: Ծիշտ է, մարդկային միտքը, գիտութիւնները, ամեն տեսակ արուեստները բարձր են կանգնած, բայց դրանցից ի՞նչ օգուտ բանուորներին, եթէ նրանց համար այդ բոլորը անմատչելի է, եթէ այդ բոլորը գոյութիւն ունի ապրուստի կողմից ապահով, ուրիշի աշխատանքով ապրող մի բուռը մարդկանց համար միայն: Ծակատագիրը հրամայում է բանուորներին աշխատել, անվերջ աշխատել և արիւն քրտինք թափել մի կտոր սև հաց ձեռք բերելու համար: Թէ ի՞նչ գնով են գնուած մարդկութեան յաջողութիւնները, — այդ գիտէ միայն մայր սև հողը, որին միայն վիճակուել է տեսնել մարդկային բոլոր տառապանքները և թախիծը: Բանուորների մէջքի վրայ են կառուցուած այդ յաջողութիւնները. — ժամանակ է, որ բանուորները իրանք էլ օգտուեն նրանցից: Աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը այժմ ահագին է, թող բանուորներն էլ ունենան ազատ ժամանակ մտաւոր պարապմունքների համար, և թող նրանց ձեռքից չըխլեն հացի այն կտորը, որ նրանք իրանց բերնին են մօտեցնում: Այժմ մեզ համար հասկանալի կը լինեն կեանքի այն բոլոր երեւոյթները, որոնք առաջին անգամից ապշեցնում են մեզ իրանց այլանդակութեամբ: Մենք այժմ գիտենք, թէ ո՞վ է աշխատում և ո՞վ ոչ, թէ ո՞վ է քաղցած մնում և ո՞վ փարթամ կեանք վարում: Մենք գիտենք, թէ ի՞նչպէս է այդ տեղի ունենում: Մեզ համար հասկանալի է այժմ, թէ ի՞նչու բանուորը մի կտոր սև հացի հասկանալի է այժմ, թէ ի՞նչու բանուորը մի կտոր սև հացի յետևից ընկած չքաւորութեան մէջ անվերջ տառապում է: Վերջնապէս պարզ է, թէ ի՞նչ դեր է խաղում սովը այժմեան կարճապէս ապրող է, թէ ի՞նչ դեր է խաղում սովը այժմեան կարճապէս ապրող է: Սովը իր իշխանութիւնը և գորութիւնը գտնում է գերի տալիստական տնտեսութեան մէջ, որը առաջ է բերել ընդհանրապէս կալուածատէրերի, բոլորի մրցում ի դէմ բոլորի, որը դարձրել է հանուր կուր, բոլորի թշնամին: Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչպէս կամարդուն իր նմանի թշնամին: Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչպէս կարելի է հիմնել մարդկային տնտեսութիւնը ուրիշ սկզբունքների վրայ, որոնք կոչնչացնեն կապիտալիստական տնտեսութեան բոլոր հրէշաւոր տառապանքը...

ՀԱՍՍԻՐԱԿԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մարդկային ցեղը հալածող բոլոր դժբաղդութիւններից մի քանիսը կախուած են զուտ բնական պատճառներից (օրինակ մահ ծերութիւնից), իսկ միւսները առաջ են գալիս հասարակական կարգերից, մարդկային յարաբերութիւններից: Առաջինները, որպէս բնութեան օրէնքներ, չի կարելի ոչնչացնել, այլ միայն թուլացնել, իսկ վերջինները կարելի է և պէտք է ոչնչացնել: Կապիտալիստական տնտեսութեան կողմնակիցները նրա անձեռնմխելիութիւնը պաշտպանելու համար աշխատում են ամեն կերպ սպառնացանել, թէ դա մարդկային քնութեան օրէնքն է, թէ կապիտալիստական տնտեսութիւնը նոյնպէս անկարելի է ոչնչացնել, ինչպէս և մահը: Ուստի, ասում են նւրբանք, թող բանուորները իրանց խաչը տանեն, իսկ կապիտալիստները իրանց խաչը: Ի հարկէ, կապիտալիստների խաչը սաստիկ թեթև է և բացի հաճոյքից նա ուրիշ ոչինչ չէ պատճառում նրանց, ուստի և նրանց զլխում հաստատուել է այն միտքը, թէ կապիտալիստական տնտեսութիւնը բնութեան օրէնք է, և «հաւար» են բղաւում, երբ բանը հասնում է ներկայ կարգերը փոխելուն: Այդ ըմբռնողութեանը աշխատաւոր դասակարգի պաշտպանները իրաւացի կերպով պատասխանում են, թէ բնութիւնը չի ստեղծել մի քանի ձեռքեր մշտական անգործութեան համար, իսկ միւսները՝ մշտական աշխատանքի համար, մէկի փոքր՝ ամեն տեսակ անուշ կերակուրների, միւսինը՝ ցամաք հացի համար. բնութիւնը չի ստեղծում կապիտալիստներ և բանուորներ: Նա ստեղծում է միայն սոսկ մարդիկ, — ուստի կեանքի մէջ էլ մարդիկ պէտք է հաւասար լինեն: Իսկ եթէ կեանքում մենք հակառակն ենք տեսնում, դրանում բնութիւնը գործ չունի: Ոչ թէ բնութիւնն է ստեղծել կապիտալիստական տնտեսութիւնը, այլ իրանք մարդիկ. ուստի մարդիկ կարող են և պէտք է փոխեն նրան, եթէ նա ծանր խաչ է մարդկութեան մեծամասնութեան համար: Սրանից հետևեցնելով սօցիալիստ-

ները ասում են, որ անհրաժեշտ է ստեղծել տնտեսութեան նոր կարգ — սօցիալիստական տնտեսութեան կարգը, որը անհնար կը դարձնէ կապիտալիստական տնտեսութիւնից առաջացած բոլոր չարիքները: Կապիտալիստական տնտեսութեան և նրա հետ միասին բանուոր դասակարգի բոլոր դժբաղդութիւնների հիմքը կազմում են վարձու աշխատանքը և մրցումը: Մենք արդէն տեսանք, որ կապիտալիստական տնտեսութիւնից առաջ տիրապետում էր մանր արտադրողների տնտեսութիւնը, որի ժամանակ ամեն մի արտադրող ունէր արդիւնաբերութեան միջոցներ: Այնուհետև ամեն տեսակ բռնութեամբ և անարդարութեամբ արտադրողները զրկւեցին արդիւնաբերութեան միջոցներից. մի կողմից կազմուեց կապիտալիստների դասակարգը, միւս կողմից՝ «աշխատաւոր ձեռքերը»: Մենք տեսանք արդէն իրերի այդ կարգի բոլոր սարսափելի հետեւանքները: Ուստի, սօցիալիստական տնտեսութեան առաջին և պլխաւոր հիմքը պէտք է լինի վարձու աշխատանքի բացակայութիւնը: Աշխատաւոր ոյժը և նրա հետ միասին բանուորի անձնաւորութիւնը ապրանքի տեղ չը պէտք է ծախուի: Բայց որպէս զի բանուորը հնարաւորութիւն ունենայ իր աշխատաւոր ոյժը չըծախել, նա պէտք է իր տրամադրութեան տակ ունենայ արդիւնաբերութեան միջոցները: Այսպիսով, ըստ երեւոյթին, մարդկութիւնը պէտք է վերադառնայ դէպի այն կարգը, որից նա սկսել է. — ինչպէս որ հինաւուրց տնտեսութեան մէջ արտադրողը և արդիւնաբերութեան գործիքները կազմում էին մի ամբողջութիւն, նոյնպէս և նոր սօցիալիստական տնտեսութեան մէջ արտադրողը արդիւնաբերութեան գործիքներից բաժանուած չըպէտք է լինի: Բայց կայ խորը տարբերութիւն մանր արտադրողների տնտեսութեան և սօցիալիստական տնտեսութեան մէջ: Աշխատանքի հասարակական բաժանման ժամանակ իւրաքանչիւր արտադրող իր տնտեսութեան մէջ արտադրում է մի արդիւնք, բացի դրանից առանձին արտադրողները (փականագործները, կօշկակարները և այլն) չեն կազմում միութիւն իրանց վիճակը և արդիւնաբերութիւնը բարւոքելու համար: Այսպիսով, մանր տնտեսութիւնը զուրկ է աշխատակցութեան և աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանման բոլոր աւաւելութիւններից, և

մենք արդէն տեսանք, թէ ինչպիսի վիթխարի չափերի է հաս-
ցնում աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանումը նրա ար-
դիւնաւէտութիւնը: Եթէ այժմ մարդկութիւնը միանգամից վե-
րադառնար մանր տնտեսութեան, նա ահադին ֆրանսեր կը կրէր:
Նախ և առաջ՝ կը պակասէր աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը.
Երկրորդ՝ կապիտալիստական տնտեսութեան ժամանակ ստեղ-
ծած արդիւնաբերութեան բոլոր գործիքները, բոլոր ֆաբրիկա-
ները և մեքենաները պէտք կը լինէր թողնել, որովհետեւ նրանց
չի կարելի ոչ բաժանել մանր արտադրողների միջև, ոչ էլ գոր-
ծադրել նրանց խմբական աշխատանքի: Ահա թէ ինչու նոր
տնտեսութիւնը չը պէտք է լինի առանձին մանր արտադրողների
տնտեսութիւն, որի ժամանակ իւրաքանչիւր արտադրող առան-
ձին իր համար ունի արդիւնաբերութեան գործիքներ: Նոր տըն-
տեսութիւնը կը լինի հասարակական (սոցիալիստ. կաճ) տնտեսու-
թիւն, որի ժամանակ արտադրողները պէտք է օգտուին աշխա-
տակցութեան և աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանման
առաւելութիւններից: Խիստ թանկ գնով է ձեռք բերել մարդ-
կութիւնը կապիտալիստական տնտեսութեան տուած բոլոր կա-
տարելագործութիւնները, ամբողջ քաղաքակրթութիւնը, որպէս
զի նա կարողանար բոլորովին հրաժարուել նրանցից և վերա-
դառնալ նախնական դրութեան: Կապիտալիստական տնտեսու-
թիւնը հաւաքում է բոլոր բանուորներին միևնոյն արդիւնաբե-
րութեան մէջ, մի գործարանում, ստիպում է նրանց աշխատել
խմբով, դարձնում է նրանց աշխատանքը հասարակական, դրա-
նով մեծացնում է աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը: Մեքե-
նաների ներմուծումը պէտք է հեշտացնէ և կրճատէ բանուոր-
ների աշխատանքը: Կապիտալիստական տնտեսութեան ժամա-
նակ մեքենաների ներմուծումը չի կրճատում բոլոր բանուոր-
ների աշխատանքը, այլ մի մասը բոլորովին զրկում է աշխա-
տանքից և փողոց շարտում, իսկ բանուորների միւս մասի հա-
մար երկարացնում է չափից դուրս աշխատաւոր ժամանակը:
Մեքենաները կրճատում և հեշտացնում են բանուորների աշ-
խատանքը, բայց կապիտալիստական տնտեսութեան ժամանակ
մեքենաները բանուորների աճեցնակատաղի թշնամիներն են:
Սոցիալիստական տնտեսութեան ժամանակ արդիւնաբերութիւնը

մնում է նոյնը, ինչպէս որ կար կապիտալիստական տնտեսու-
թեան ժամանակ, այսինքն բանուորների աշխատանքը կը լինի
խմբական, հասարակական, որովհետեւ միմիայն հասարակական
աշխատանքը հնարաւորութիւն է տալիս գործադրել մեքենա-
ները և առհասարակ խոշոր կատարելագործումները, որոնք չա-
փազանց արդիւնաւէտ են դարձնում մարդկային աշխատանքը:
Սակայն, որովհետեւ արդիւնաբերութեան գործիքները կը պատ-
կանեն ամբողջ հասարակութեան, այսինքն իրանց՝ բանուոր-
ներին, այդ պատճառով էլ նրանց արտադրած յաւելեալ ար-
ժէքը նոյնպէս նրանց կը պատկանէ: Սրա մէջ է կայանում սո-
ցիալիստական տնտեսութեան ամբողջ էութիւնը: Կապիտալիստ-
ներ այլևս չեն լինի, և արդիւնաբերութեան նպատակը կը
լինի ոչ թէ շահը, այլ սոսկ մարդկային պահանջներին բաւա-
բարութիւն տալը: Հետևապէս՝ սոցիալիստական տնտեսութեան
ժամանակ մեքենաների ներմուծումը «աւելորդ աշխատաւոր
ձեռքերը» փողոց չի շարտի, իսկ միւսների համար չի երկարացնի
աշխատաւոր օրը, այլ ընդհակառակը նա կը հեշտացնէ աշխա-
տանքը: Եթէ որեւէ գործարանում բանում են 100 մարդիկ, և
նոր հնարած մեքենան կարող է 50 մարդով էլ եօլա գնալ,
այդ դէպքում սոցիալիստական տնտեսութեան ժամանակ մեքե-
նայի ներմուծումը ոչ թէ այդ աւելորդ 50 բանուորին դուրս
կը շարտի, այլ բոլոր 100 բանուորի աշխատաւոր օրը երկու
անգամ կը պակասի:

Այսպէս ուրեմն, կապիտալիստական կարգի, ապրանքային
տնտեսութեան և մրցման բոլոր չարիքներից ազատուելու հա-
մար անհրաժեշտ է ոչնչացնել արդիւնաբերութեան գործիքնե-
րի և միջոցների մասնաւոր սեփականութիւնը և նրանց բոլոր
աշխատաւորների ընդհանուր սեփականութիւնը դարձնել: Ան-
հրաժեշտ է ոչնչացնել առանձին մասնաւոր տնտեսութիւնները
և փոխարինել նրանց մի ընդհանուր վիթխարի տնտեսութեամբ,
որի մէջ բոլորն էլ կ'աշխատէին ընդհանուր օգտի համար: Ան-
հրաժեշտ է ոչնչացնել ապրանքային տնտեսութիւնը, առևտուրի
արդիւնաբերութիւնը, և փոխարինել նրան արդիւնաբերութեամբ
ընդհանուր սպառման համար:

Մի խօսքով, անհրաժեշտ է մտցնել սոցիալիստական կարգը:

Սակայն հնարաւոր է արդեօք մտցնել սօցիալիստական տնտեսութիւնը: Իրաւ է, որ հասարակութիւնը, վերցնելով իր վրայ հոգսը ընդհանուր աշխատանքի մասին ընդհանուր բարօրութեան համար, կը կարողանայ ամենքին էլ բաւարար կեանք ապահովել:

Բիւրգերական գիտնականները պնդում են ամին կերպ, որ եթէ ամբողջ աշխարհի հարստութիւնները հաւաքենք և հաւասար չափով բաժանենք բոլորի միջև, այդ դէպքում ամենքն էլ նազիւ թէ կարողանային ծայրը ծայրին հասցնել: Սրանից նրանք եզրակացնում են, որ աղքատութիւնը և չքաւորութիւնը ընական մի բան է, անխուսափելի մի չարիք: Այժմ, ասում են այդ գիտնականները, գոնէ միքանիսը ուրիշի աշխատանքով ապահովուած են և կարող են առաջ մղել գիտութիւնները, արուեստները, նոր գիւտեր անել, որոնք աւելացնում են աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը: Ստիպեցէք, ասում են նրանք, բոլորին էլ հաւասար չափով աշխատել, և կը տեսնէք, որ գիտութիւնը և աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը կանգ կառնեն, ազգաբնակիւթիւնը առաջուայ պէս կաճի, և շուտով կը տիրէ ընդհանուր չքաւորութիւն և մարդիկ կը սկսեն մի կտոր հացի համար իրար միտ ուտել ամենախայտառակ ու վայրենի կերպով: Ճիշդ է, այժմեան անհաւասարութիւնը մեզ տալիս է շատ տանջանքներ, բայց ինչ արած—այդպէս է ստեղծուած աշխարհը. իսկ ընդհանուր հաւասարութիւնը իր հետ անպատճառ պիտի բերէր մահ աշխարհին:

Տեսնենք, արդեօք ճիշտ է այս բոլորը: Հաշուել են, որ Եւրոպայի և աշխարհի մի քանի մասերի զարգացած երկիրներում տարեկան 89,630 միլիօն բուբլու ամեն տեսակ արդիւնքներ և ապրանքներ են արտադրւում, որ ամեն մի մարդու տարեկան 208 բուբլի կը դայ, իսկ 5 հոգուց բաղկացած ընտանիքի վրայ—1040 բ.: Այդ այնքան էլ քիչ չէ: Բայց մենք հաշուեցինք այդ բոլոր երկիրները միասին. վերցնենք աւելի զարգացած երկիրները: Անգլիայում մի ընտանիք կը ստանար 1685 բ., իսկ Ամերիկայում 1950 բ.: Այդ արդէն բոլորովին լաւ է:

Բայց մի թէ սօցիալիզմը կայանում է նրա մէջ, որ հաւա-

քէ բոլոր այժմեան եկամուտները և բաժանէ մարդկանց համահաւասար: Ամենևին ոչ: Այժմ շատ-շատերը մնում են առանց աշխատանքի, անգործ, իսկ շատերն էլ զբաղուած են անօգուտ և նոյնիսկ ֆլասակար գործերով: Խաղաղ ժամանակ առողջ աշխատաւոր ազգաբնակիւթեան 100-ից 3-ը կամ 4-ը, իսկ պատերազմի ժամանակ նոյնիսկ 10 հոգի կտրուած են օգտակար աշխատանքից զինուորական ծառայութեան համար. դրանք բոլորն էլ ամենալաւ աշխատաւոր ոյժերն են և փոխանակ նրանք իրանց աշխատանքով ազգաբնակիւթիւնը պահելու, ազգաբնակիւթիւնն է ստիպուած իր աշխատանքով նրանց պահելու: Այժմ երկրագործութեամբ և արհեստներով պարապում է ազգաբնակիւթեան ³/₄-ը, մնացած քառորդից նշանաւոր մասը զբաղուած է առևտուրով, վաշխառութեամբ և դրա նման պարապմունքներով, որոնք երկրի հարստութեան վրայ մի գրօշի բան չեն աւելացնում: Ո՛րքան մարդիկ են զբաղուած նրանով, որ ծառայութիւններ են անում զանազան անգործ ազաների, նրանց քմահաճոյքներին բաւարարութիւն տալու համար: Մենք արդէն տեսանք, թէ որքան յաճախ են կրկնուում իրերի ներկայ դրութեան մէջ առևտրական-արդիւնազործական ճգնաժամերը: Ո՛րքան մարդիկ այդ ժամանակ նստած են լինում առանց աշխատանքի: Ո՛րքան ապրանք է փչանում գնող չը գտնելով: Հաշուել են, միմիայն կրիզիսների ժամանակ կատարուող մնանկութիւնները երկրի վրայ նստում են 5 բ. իւրաքանչիւր 100 բ. փողին: Իսկ որքան ի զուր տեղը կորչում են աշխատաւոր օրեր գործազուլների ժամանակ, որոնք անխուսափելի են այժմեան կարգերի մէջ: Ռուսաստանում 1901 թ. գործազուլների ժամանակ ֆինանսների մինիստրութեան տուած տեղեկութիւնների համաձայն, համարեա 100,000 աշխատաւոր օր է կորել (99548 օր.): Ո՛րքան մարդիկ սովորական ժամանակ անգործ նստած են լինում: Ո՛րքան ժամանակ են կորցնում ձմեռը Ռուսաստանում գիւղացիները, որոնք այնքան դժուարութեամբ են ձեռք բերում լրացուցիչ աշխատանքներ: Պարզ է, որ աշխատանքների քիչ-շատ խելացի կարգաւորութեան ժամանակ ամեն մի երկրի եկամուտները պէտք է ամենաուժեղ կերպով մեծանան: Կապիտալիստական կարգը ֆլա-

սակար է մարդկութեան համար, և նրա գոյութեան ամեն մի աւելորդ օր անագին կորուստների պատճառ է դառնում:

Իսկ աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը: Միթէ սօցիալ-լիստական կարգերի ժամանակ նա չէր մեծանայ շատ և շատ անգամ: Կապիտալիստական կարգերը, ինչպէս մենք արդէն տեսանք, շատ ղէպքերում արգելք են հանդիսանում աշխատանքի արդիւնաւէտութեան զարգացման: Վերցնենք թէկուզ հողագործութիւնը: Նա առաջ է ընթանում կրիայի քայլերով, և դրանում ոչինչ զարմանալի բան չըկայ: Ո՞վ պէտք է բարուօրէ հողագործութիւնը: Մեր գիւղացին ընկճուած է, անգրագետ և աղքատ: Հէնց որ նրա ջիւրը մտնում է մի աւելորդ կողէկ, իսկոյն հարկահանները կամ զանազան տեսակի տղրուկները և վաշխառուները շտապում են նրա ջիւրը դատարկել որ և է խաբեբայութեան միջոցով: Ե՞րբ կարող է նա մտածել արդիւնաբերութեան ձևերը բարուօրէի մասին: Ո՞րտեղից նա պէտք է վերցնէ դրա համար անհրաժեշտ միջոցները: Նա քչիւրում է մեծ մասամբ իր նահապետական արօրով չը պարարտացրած և շարունակ վարելուց ուժասպառ եղած հողը, գցում է նրա մէջ վատ տեսակի հացահատիկ և սպասում է, թէ ի՞նչ կը տայ եղանակը: Ոտքն ու ձեռքը հարկերով, սակաւահողութեամբ, բարձր կապարավարձով, մշտական փողագրկութեամբ կապուած, չափից դուրս մեծ տոկոսներով ճնշուած, պարտքերի տակ ընկճուած գիւղացին ծախում է ամեն ինչ չնչին գնով և գնում է երեք անգամ աւելի տալով. այսպիսի պայմաններում պարզ է, որ նա չի կարող կարգի բերել իր տնտեսութիւնը և ազատուել հողի իշխանութիւնից. նրա գրութիւնը շարունակ մազից կախուած, նա կախուած է բնութեան ամեն տեսակ պատահարներից և քմահաճոյքներից:

Միւս կողմից խոշոր սեփականատէրերին յաճախ ձեռնտու չէ այս կամ այն բարուօրէիները կատարել, որովհետև նրանք թանկ են նստում և պահանջում են սովորած բանուորի ճարպիկ ձեռքեր նրանց հետ գգուշութեամբ վարուելու համար: Իսկ երբ այդ տեսակ բանուոր չը կայ, և երբ ամենաչնչին գնով կարելի է վարձել հարեան գիւղացուն, որը պատրաստ է մշակել կալուածատիրոջ հողերը իր անասուններով, իր արօրով, իր

տափանով, կամ երբ անհող կերպով կարելի է երեք անգամ թանկ գնով կամ բերքի մի մասով հողը տալ մշակելու նոյն բանուորին, ուրեմն աղա-կալուածատիրոջ ինչի՞ն է պէտք մը-տածել աշխատանքի արդիւնաւէտութեան մասին, քանի որ նա ընդունակ չէ ոչ մի լո-քը գործի, քանի որ նա ընդունակ է միայն փող վասնելու և ոչ թէ աշխատելու: Սարսափելի է մտածել անգամ, թէ ճրպիսի անագին վնաս է գալիս մարդկութեանը այդ տեսակ կարգերից: Բայց աշխատանքի այդքան չնչին արդիւնաւէտութեան ժամանակ անգամ աղա-գործատէրերը դանդատում են հացի գեբարտագրութեան (չափից դուրս արտադրութեան), ցածր գների վրայ և շատ անգամ դիմում են վարելահողերը կրճատելուն:

Այն մի քանի օրհնեալ երկիրներում ու անկիւններում, որտեղ կամ հողագործը հնարաւորութիւն է ունեցել ազատ շունչ քաշելու, բարձրացնելու իր ընկճուած գլուխը, ինչպէս հարկ է պարագելու իր արհեստի բարուօրէմամբ, կամ ուրիշ կալուածատէրերը հնարաւորութիւն չեն ունեցել կողոպտելու գիւղացուն, այլ ստիպուած են եղել ուշադրութիւն դարձնել մշակման կատարելագործուած եղանակների վրայ, — այդպիսի անկիւններում մենք այժմ արդէն տեսնում ենք մարդկային մտքի և ձեռքերի իսկական հրաշքեր:

Սովորական մարգագետինների վրայ ներկայումս կովեր կերակրելու համար իւրաքանչիւր կովին միջին թւով 3 գեսետին է պէտք: Մարգագետինների արուեստական ուղղման շնորհիւ յաջողուած է մի գեսետինից նոյնիսկ պակաս հողի վրայ կերակրել մի անասուն. ուրիշ միջոցներով մի քանի տեղերում արդէն այժմ յաջողեցրել են 5 հատ անասուն պահել մի գեսետինի վրայ. իսկ աւելի լաւ հողերի վրայ, գործադրելով կերակրի համար եգիպտացորեն և փոսերի մէջ առանձին կերպով սղմելով նոր հնձած խոտը, կարողանում են մի գեսետինի վրայ 8—10 կով պահել:

Այն ժամանակ, երբ մեր գիւղացու համար գեսետինից 5—6 չետվերտ ստացուող բերքը նախանձելի է նկատուած, հիւսիսային Ֆրանսիայում կան երկրագործներ, որոնք ստանում են 15 մինչև 19, իսկ երբեմն աւելի նպաստաւոր պայմաններ

լում և բարուր տնտեսութիւնների մէջ նոյնիսկ 26—28 չետ-
վերտ. այսպիսով մի դեռեատին հողի վրայ կարող են 12 մարդ
կերակրուել: Ի հարկէ նրանք մշակում են հողը աւելի կատա-
րելագործուած միջոցներով երբեմն նոյնիսկ շոգեգութանով,
երկրորդ անգամ են հերկում և տափանում, սերմացուն վերց-
նում են մեքենայի միջից, որը բաժանում է հացահատիկները
տեսակների, սերմացուն չեն գցում ուղղակի ձեռքով գետնի
վրայ, այլ առանձին մեքենաների օգնութեամբ շարքերով են
ցանում, հողը ոռոգում են և պարարտացնում այնպիսի նիւ-
թերով, որոնց մասին մեր ուսաստանցի գիւղացին ամենևին
լսած չէ և գուցէ դեռ երկար ժամանակ չը լսէ...

Պարիզի մօտ բանջարանոցապահները յաճախ մի դեռեա-
տին հողի համար վճարում են կապալարավարձ 700—1000 ր:
Ինչպէս են նրանք կարողանում այդ անազին գումարը դուրս
բերել այդ հողից: Միմիայն աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը
անասելի չափերի հասցնելով: Նրանք, կարելի է ասել, որ ի-
րանք են ստեղծում հողը և եղանակը: Պարարտացնելով և փըխ-
րուն դարձնելով հողը՝ նրանք ստանում են մի առանձին թիթև
հող, որ հող չէ, այլ ոսկի է. ամենալաւ տնտեսութիւնների մէջ
բանջարանոցապահները կապալի միջոցը լրանալուց յետոյ տա-
նում են իրանց հետ իրանց հողը: Նրանք ցանում են ապակու
տակ, բոյսերը ծածկում են ապակեայ շրջանակներով, առանձին
միջոցով տաքացնում են հողը և այլն: Մի բանջարանոցապահ
համարեա մի դեռեատին հողի վրայից ստանում է տարեկան
670 պուդ գաղար (բուրջուլուխ), 6000 գլուխ հասարակ կա-
ղամբ, 3000 գլուխ «գունաւոր» կաղամբ, 5000 կողով պօմիդօր
և այլն և այլն, ընդամենը 7500 պուդի չափ զանազան պտուղ-
ների ու բանջարներ:

Ճիշտ է, մենք խօսում էինք բացառիկ, առանձնապէս նը-
պաստաւոր դէպքերի մասին: Բայց սրանք բացառիկ և հազա-
գիւտ են այժմ: Իսկ սօցիալիզմի նպատակն էլ կայանում է
հէնց նրանում, որպէս վի բոլոր մարդկանց համար լինեն աշ-
խատանքի այդ նպաստաւոր պայմանները, որոնց ժամանակ
այդ բացառիկ դէպքերը ընդհանուր կը դառնան, և բոլոր մար-
դիկ կը վայելեն բարօրութիւն և երջանկութիւն:

Մարդկային մտքի և հնարագիտութեան այդպիսի հրաշք-
ները տեսնելուց յետոյ կարելի է ծիծաղել միայն այն մարդ-
կանց վրայ, որոնք ասում են, թէ աղքատները այն պատճառով
են շատ, որ խիստ շատացել են մարդիկ աշխարհիս երեսին, և
որ այժմ աշխարհը նեղ է մարդկանց համար: Ո՛չ. ցաւեր ու
դժբաղդութիւններ այսքան շատ կան այն պատճառով, որ ներ-
կայ կարգերը բթացնում են մարդկանց չքաւորութեան, տգի-
տութեան, ստրկական տաժանակիր աշխատանքի միջոցով. նը-
րանց անասուններ են դարձնում, հնարաւորութիւն չեն տալիս
նրանց բնութեան տէրը դառնալ: Եւ սա նկատելի է ոչ միայն
երկրագործութեան մէջ,—այլ նոյնը գուցէ աւելի պակաս չա-
փով տեսնում ենք գործարանական արդիւնարեւութեան մէջ:
Այնտեղ էլ կապիտալիստական կարգերը բաւարար ազատու-
թիւն չեն տալիս աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը բարձրաց-
նելու համար: Ռուսաստանում, օրինակ, կապիտալիստներին
ձեռնտու չէ շատ մեքենաներ մտցնել, որոնք արդէն սովորա-
կան են դառել Անգլիայում: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ մեղանում աշ-
խատաւոր ձեռքերը աւելի էժան են, քան այնտեղ: Սօցիալիս-
տական կարգերի ժամանակ կարելի կը լինէր միանգամից մըտ-
ցնել շատ նոր մեքենաներ, որոնք այժմ չը կան և չեն էլ կա-
րող լինել: Եթէ մեքենան տնտեսում է աւելի աշխատանք, քան
պէտք է նրան շինելու համար, ուրեմն նա ձեռնտու է սօցիա-
լիստական բեժիմի ժամանակ: Բայց այժմ արդպէս չէ: Այժմ
կապիտալիստի համար կարեւորը այն չէ, թէ սրբան աշխատանք
տնտեսեց մեքենան, այլ այն, թէ սրբան հատուցուած (վճարու-
ած) աշխատանք տնտեսեց նրա համար: Իսկ վճարում է նա իր
բանուորների աշխատանքի միայն մի մասի համար: Կապիտա-
լիստը մեքենան գնում է նրա իսկական արժէքով, իսկ բանու-
որների աշխատանքը կէս-արժէքով: Ահա թէ ինչու կապիտա-
լիստական տնտեսութիւնը արդելք է հանդիսանում շատ մե-
քենաների տարածման և գործազրութեան, խանգարում է աշ-
խատանքի արդիւնաւէտութեան զարգացման: Եւ միայն սօցի-
ալիստական կարգը կարող է լիովին ազատութիւն տալ նրան:
Իսկ քանի քանի ընդունակ մարդիկ կորչում են իզուր
տեղը, ընկճուած չքաւորութիւնից և կրթութեան ու ուսման

բացակայութիւնից: Հասարակ ժողովրդի միջին դուրս եկած այն մի քանի ինքնուսնները, որոնց յաջողում է որ և է հրաշքով ձանապարհ բաց անել զէպի զիտութիւնը, աշխարհն են զարմացնում իրանց գիւտերով: Նրանց վրայ զարմանում են, նրանց գովում են և չեն մտածում, որ դրանցից էլ շատ աւելի մեծ ընդունակութիւններով օժտուած մարդիկ գուցէ կորչում են յաւիտեան, բոլորովին ընկճուած տաժանակիր աշխատանքից մի բուռը անպէտք ու անընդունակ անգործ պորտաբոյծների համար:

Եւ միմիայն սօցիալիզմը կը կտրէ այն կապանքները, որոնք կաշկանդել են մարդկանց մտքերը, կը զարթեցնէ այն հարուստ ոյժերը և ընդունակութիւնները, որոնք այժմ քնած են ժողովրդի մէջ, և վիթխարի չափերի կը հասցնէ մարդու իշխանութիւնը բնութեան վրայ: Աշխատանքի արդիւնաւէտութեան այժմեան հրաշքները երեխայի խաղալիքներ կը թուան համեմատած այն բոլորի հետ, որ կը տայ սօցիալիզմը:

Բայց թողնենք ապագայի մասին գուշակութիւններ անելը: Աշխատանքի այժմեան արդիւնաւէտութիւնը արդէն բարձրացել է այնքան, որ ընդհանուր տնտեսութեան կանոնաւորման միջոցով հնարաւոր կը դառնայ ապահովել իւրաքանչիւր մարդուն այն բոլոր պիտոյքներով, որ անհրաժեշտ է մարդավայել ապրուստի համար: Մի գերմանացի գիտնական, աշխատաւոր ժողովրդի բարեկամ, մանրամասն հաշիւ արեց գերմանական պետութեան համար, թէ ռըքան մարդիկ պէտք է աշխատեն և ռըքան ժամանակ, որպէս զի 60 միլիօն բնակիչ ունեցող մի պետութեան բոլոր քաղաքացիները ապահովուած լինեն երկրագործութեան, արդիւնաբերութեան, արհեստների և գաղութային տնտեսութեան արդիւնքներով (թէյ, սուրճ և այլն): Հաշիւ ժամանակ նա ի նկատի առաւ միայն աշխատանքի այժմեան միջին արդիւնաւէտութիւնը, թէ և շատ լաւ գիտէր, որ այդ արդիւնաւէտութիւնը կպած չէ մի տեղի, այլ զարգանում է տարեց—տարի: Նա հարցրեց ինքն իրան—ի՞նչ բարօրութիւն կարող է այժմ ժողովուրդը ձեռք բերել: Եթէ աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը ապագայում մեծանայ, հասկանալի է, որ բարօրութիւնն էլ

աւելի ևս կը մեծանայ, և աւելի քիչ պէտք կը լինի աշխատելու: Ահա թէ ինչ է դուրս գալիս նրա հաշուով:

60 միլիօն ազգաբնակչութեան մարդավայել կեանքի համար բոլոր անհրաժեշտ առարկաները հայթայթելու համար բաւական է, որ 5 միլիօն տղամարդիկ և 3 միլիօն 800 հազար կանայք ամեն տարի աշխատէին օրական 8 ժամից ոչ աւել. իսկ միասին—8 միլիօն 800 հազար բանուորներ և բանուորուհիներ, այսինքն ամբողջ ազգաբնակչութեան $\frac{1}{3}$ մասը: Ուրիշ խօսքով, մի բանուորի աշխատանքը կարող է 7 մարդու պահել լիակատար բարօրութեան մէջ: Հասարակութեան անհրաժեշտ այդ ամբողջ աշխատանքը բոլորի մէջ արդարացի կերպով բաժանելու համար բաւական կը լինէր, օրինակ, հիմնել աշխատանքի ընդհանուր ծառայութիւն, որ կը տնտեսուի տղամարդու համար 10 տարուց ոչ աւել, իսկ կանանց համար 7 տարուց ոչ աւել՝ դիցուք, 15 կամ 17 տարուց սկսած մինչև 25 կամ 27 տարեկան հասակը տղամարդու համար, և 15-ից մինչև 22 տարին կանանց համար: Մինչև 15 կամ 17 տարին բոլորն էլ կը յաճախէին դպրոց հասարակական հաշուով և կը ստանային այնտեղ խելացի ուսում և կը թուէին: Այնուհետև բոլորն էլ կը մտնէին աշխատանքի ծառայութեան, իսկ վերջինս աւարտելուց յետոյ ծառայութիւնից դուրս կը գային տարեկան որոշ կենսաթոշակով, որը բաւական կը լինէր ամբողջ ընտանիքին լաւ ապրելու համար, մինչև որ երեխաները մեծանային և մտնէին աշխատանքի ծառայութեան մէջ: Եթէ որ և է մէկը ուզեց անհրաժեշտ պիտոյքներից ջոկ ունենալ նաև փարթամ կեանքի առարկաները, այդ ղէպըւմ ծառայութեան վերջանալուց յետոյ նա կարող կը լինէր մտնել արհեստաւորային ազատ ընկերութիւնների մէջ, որտեղ նրա նման ծառայութիւնը աւարտած մարդիկ միասին կարող կը լինէին պատրաստել իրանց համար փարթամութեան պիտոյքները ըստ իրանց ընտրողութեան և հայեցողութեան: Այսպիսով, իւրաքանչիւր ընտանիք աշխատանքի հասարակական տասը տարուայ ծառայութեան միջոցով (իսկ կանանց համար 7 տարուայ) կը կարողանար ապահովել ամբողջ կեանքի ապրուստը լիովին: Տղամարդը և չամուսնացած կինը իրանց պարտադիր աշխատամիջոցը վերջացնելուց

յետոյ ծաղիկ հասակում կօգտուէին լիակատար ազատութեամբ և կը կարողանային իրանց ժամանակը գործադրել կամ իրանց բարօրութեան մակերևոյթը բարձրացնելու կամ միայն իրանց մտաւոր զարգացումը առաջ մղելու և մարդկային զանազան հաճոյքներ ստանալու համար, եթէ կուզենային բուսականաւ այնպիսի բարեկեցիկ կեանքով, որով ապրում են այժմ միջին ունևոր մարդիկ: Այդ դեռ բոլորը չէ: 60 միլիօն ազգաբնակչութեան մէջ կայ 5 միլիօն 300 հազար տղամարդ և մօտ 4 միլիօն կանայք, ընդամենը 9 միլիօն 300 հազար աշխատաւոր հասակին պատկանող մարդիկ: Իսկ որովհետև պէտք է միայն 8 միլիօն 800 հազար հօգի, ուստի կարելի կը լինէր 60 հազարի չափ արտօնել կանայք և տղամարդիկ պահել (30 հազար տղամարդիկ, որ տասը տարուայ մէջ կանէ 300 հազար,— և 30 հազար կանայք, որ 7 տարուայ մէջ կանէ 201000, ընդամենը 501000): Արտօնութեամբ կօգտուէին ամենաընդունակ մարդիկ, որոնք աշխատանքի ժամանակը կը սովորէին զանազան գիտութիւններ և արուեստներ, որպէս զի յետոյ օգտակար դառնային ամբողջ հասարակութեան համար իրանց զբաղմունքներով և իրանց կրթական գործունէութեամբ:

Իացի այդ շատ հեշտութեամբ կարելի էր այնպէս անել, որպէս զի աշխատանքի ծառայութիւնը, որը կը կատարուի առողջութեան համար ամենալաւ և ամենաօգտակար պայմաններում, նման չը լինի այժմեան կազարմաների կեանքին, որպէս զի մարդիկ որքան կարելի է ազատ լինեն իրանց պարապմունքները և ծառայութեան տեղը որոշելու գործում: Այդ բոլորի համար անհրաժեշտ միջոցների մասին մանրամասն խօսելը շատ երկար կը տւէր: Դրա համար մի առանձին գիրք պէտք կը լինէր գրել: Կասենք միայն այն, որ ամենածանր և ամենաանախորժ աշխատանքների համար կարելի կը լինէր սահմանել որոշ արտօնութիւններ (օրական աշխատանքի աւելի քիչ ժամեր կամ աշխատանքի ծառայութեան աւելի քիչ տարիներ և այլն), այնպէս որ այդ գործի համար ցանկացողներ միշտ կը գտնուէին: Իսկ եթէ չը գտնուէին կամ շատ քիչ գլուխուէին այդ տեսակ մարդիկ, այն ժամանակ այդ աշխատանքը կը կատարէին վիճակահանութեամբ կամ հերթով բոլորն էլ:

Այս բոլոր դատողութիւնները, ինչպէս ասացինք, աբուած են գերմանական պետութեան նկատմամբ, հաշւի աւնելով նրա 60 միլիօն ժողովուրդը: Հասկանալի է, որ գործը ամենեւին չի փոխուի, եթէ մենք անենք այդ բոլոր դատողութիւնները Ռուսաստանի 130 միլիօն ժողովրդի կամ մի ուրիշ երկրի վերաբերմամբ, միայն թէ այդ երկիրների տնտեսութիւնը նման լինի Գերմանիայի այժմեան տնտեսութեան: Ամեն տեղ նոյնը կը լինի: Սօցիալիստական տնտեսութեան ժամանակ տղամարդու տասը տարուայ և կնոջ 7 տարուայ աշխատանքի ծառայութեան միջոցով կարելի կը լինի բոլորի համար էլ ապահովել ամբողջ կեանքի ապրուստ, լաւ կրթութիւն և ուսում: Սօցիալիստական հասարակութեան մէջ իւրաքանչիւր քաղաքացի ուրախութեամբ կը կատարէ աշխատանքի ծառայութիւնը, որը կը տայ նրան ազատութիւն, անկախութիւն և լիակատար ապահովութիւն: Սօցիալիստական հասարակութեան մէջ չեն լինի ձրիակերներ, անգործ և ուրիշի հաշին ապրող մարդիկ, չեն լինի նաև չափից վեր աշխատանքից ուժասպառ եղող թշուառականներ: Ամենքն էլ կաշխատեն, որքան պէտք է, և ամենքն էլ բարեկեցիկ կեանք կը վայելեն: Այն ժամանակ այլ ևս չի լինի այնպէս, ինչպէս այժմ, երբ շորերով ու կօշիկներով լիքը խանութի մօտից անց ու դարձ են անում ցրնցոտիներ ի մէջ և ոտաբոբիկ այն նոյն բանուորները, որոնք իրանք են կարել այդ շորերը, այդ կօշիկները, երբ հացի, մսի և զանազան ուտելիքների խանութների ու ռեստորանների ապակեայ պատուհանների տակ կուչ են գալիս քաղցած, իսկ երբեմն մի քանի օրեր ոչինչ չը կերած աշխատաւոր մարդիկ, որոնք ազահութեամբ նայում են իրանց համար այնքան անմատչելի բարիքների վրայ: Չի լինի և այն, ինչ այժմ սովորական մի երևոյթ է,— երկրում սով է, իսկ վաճառականները այդ երկրից հաց են տանում արտասահման. հաղարաւոր, միլիօնաւոր մարդիկ կարգին շորեր չունեն, իսկ չթի, քաթանի և մահուգի վաճառականները և ֆաբրիկանտները գանգատուում են, որ խիստ շատ ապրանք է պատրաստուած և պահանջ չը կայ. շատ նահանգներում տիրում է սովի տիֆը, իսկ խոշոր տնտեսութիւնները կը ճատում են իրանց ցանքսը և հողը արօ-

տի համար թողնում, ասելով, որ հացահատիկի գները շատ ցածր են և նրա պահանջը չնչին:

Աղատուելով ստրկական աշխատանքի ծանր լուծի տակից, միայն այն ժամանակ մարդը լրջօրէն կասէ որ «միայն հացով չէ որ ապրում է մարդս», որ բաւարարութիւն տալով իր բոլոր մարմնային պահանջներին, պէտք է մտնող տալ նաև իր մարդկային հոգուն: Միայն այն ժամանակ բոլոր մարդկանց սրբատում պայծառ լոյսով կը վառուի գիտութեան ծարաւը, միայն այն ժամանակ մարդս կը մտնէ գիտութեան հմայքը, քննութեան ենթարկելով բնութեան բոլոր ստեղծագործութիւնները, տիրելով նրա բոլոր գաղտնիքներին և զմայլուելով այն խորը հիմաստին, որ նա գտնում է իր շուրջը: միայն այն ժամանակ մարդ խորը կերպով կը զգայ գեղեցկութեան ամբողջ վեհութիւնը, կը սովորի ճանաչել, գնահատել և բանալ նրան ամեն տեղ—և աստղերով լի երկնքում, սարերի գազաթներում, և անսահման ծովի մէջ և՛ գաշտերի ու մարգագետինների պայծառ կանաչի մէջ և՛ մարդկային հոգու խորքերում: Մաքրուելով աշխարհային մեղքերից, առևտրից և գոյութեան կուրից առաջացած մանր—մունր մտածմունքներից, մարդկային հոգին կը վերածնուի, կուղղուի և աւելի զգայուն կը դառնայ դէպի իր նմանի հոգեկան կեանքը, որովհետև իր նմանների մէջ նա կը տեսնի այնուհետև ոչ իր թշնամիներին, որոնց առաջ նա աչքը միշտ չորս պիտի բանար, այլ իր բարեկամներին և աշխատակիցներին, որոնց հետ միասին աշխատելը ընհանուր բարօրութեան համար մի մեծ հաճոյք է պատճառում նրան.....

Պատրաստ են տպագրութեան համար

1. Պեւեխօնով, — Հաց, լոյս և ազատութիւն:
2. Չերնով, — Գիւղացին և բանուորը:
3. Իիկօսէյն, — Ո՛ր ինչով է ապրում:
4. Ի՞նչ կարգեր են հարկաւոր:
5. Ֆ. Լասսալ, — Մահճանադրութեան մասին:
6. Արսաես Արեղեան, — Հարկերը և աշխատաւոր դասերը:
7. Նոյն, — Գէճօկրատիական ընտրութիւններ:

Նաև մի շարք սուրիշ գրքեր:

ԳԻՆՆ Է 20 ԿՈՊ.

Ցանկացողները թող գիմեն «ՅԱՌԱՂ»-ի խմբագրատուն, Փրէյլինսկայա № 6.

«Ազգային գրադարան»

NL0200299

